

Конспект лекцій
з дисципліни «Основи психології і педагогіки»
Лекція 1

Змістовий модуль 1
ПІЗНАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРИ

Тема 1. Особа як предмет психології та педагогіки
План

1. Характеристика основних психологічних та педагогічних понять в становленні особистості /індивід, індивідуальність, особистість, темперамент, характер, виховання, зміст виховання, засоби, методи, функції і рушійні сили виховання, розвиток, саморозвиток/.
2. Періодизація розвитку особистості /сензитивні періоди/.
3. Психолого-педагогічні умови розвитку й саморозвитку особистості. Історіогенез українського виховання.

- 1. Характеристика основних психологічних та педагогічних понять в становленні особистості /індивід, індивідуальність, особистість, темперамент, характер, виховання, зміст виховання, засоби, методи, функції і рушійні сили виховання, розвиток, саморозвиток/.**

Психологія вивчає закономірності розвитку і функціонування психіки людини. Окрім людей, психікою володіють всі високоорганізовані живі істоти; вона забезпечує їм орієнтацію в навколишньому середовищі та життєдіяльності. Наприклад, психіка тварин допомагає їм ефективно пристосуватися до ареалу проживання.

Психологія – це галузь знань про внутрішній світ людини, її думки, почуття, стани, ставлення до інших людей, подій, фактів, а також можливостей людини, її здатності до самоорганізації і розвитку здібностей; це, нарешті, пізнання людиною самої себе у всіх проявах. Тому в системі наук психологія по праву займає особливе місце, оскільки:

- це наука про найскладніше, що натеper відомо людині;
- тут об'єднані об'єкт і суб'єкт пізнання, де думка здійснює спрямування на себе і цим самим наукові знання людини стають її науковим самоусвідомленням;
- її практичні результати – унікальні, бо, пізнаючи себе, людина змінює саму себе, змінює земний світ, а з нею - культуру й духовність.

Психологія походить від грецьких слів: “псюхе” і “логос”, які відповідно означають “душа” і “вчення”. В буквальному розумінні психологія означає

вчення про людську душу – невидимий для ока світ конкретної людини, який частково можна зрозуміти через слово, вчинок, поведінку, емоції...

Психологія виникла з філософії. У 300 році до н.е. грецький природодослідник і філософ Арістотель у своїх працях виклав думки про мову і пам'ять, мотиви та емоції, сприймання і відчуття. І хоч його ідеї психічного життя людини сьогодні можуть викликати легку посмішку, проте він першим задумався над ними і виніс їх на розгляд.

У другій половині XIX століття (1879 рік) німецький вчений Вільгельм Вундт у Лейпцігському університеті створив лабораторію і започаткував психологічні дослідження, названі “*експериментальною інтроспекцією*”. Цим самим ознаменувалося наукове відмежування психології від філософії.

У розвитку психології необхідно виділити два принципово різних етапи: донауковий і науковий. Донауковий етап має два періоди: примітивний і власне філософський.

Психологія у примітивний період пояснювала поведінку людини діями істоти, яка перебуває в тілі людини й управляє нею через її очі, вуха, а також дотиками до шкіри. Така “тінь”, а пізніше “душа” людини мала здатність виходити на волю, коли тіло спить, і жити власним життям у снах людини. Подвійне життя людини, тілесне й душі, породило у людській свідомості фетишизм – культ неживих предметів, фетишів, які наділені надприродними властивостями та можуть задовольнити бажання людини. Так виникає анімізм – світогляд, за яким душа існує вже в усіх природних тілах і явищах. На основі анімізму виникли магія і табу.

Філософському етапові у розвитку психології притаманні пошуки суті людини у формі духу (Платон), який направляє людину протягом всього життя, а після її смерті покидає людське тіло і живе в світі ідей. Арістотель вважав, що центр “псюхе” або душа знаходиться в серці, яке реагує на враження від органів чуттів. Ці враження утворюють джерело ідей, котрі накопичуються протягом життя й, переплітаючись між собою, утворюють розумове мислення та підпорядковують поведінку. Ідеї Платона та Арістотеля володіли думками видатних постатей аж до V століття нашої ери.

Які ідеї про природу людини внесли в філософський період психології схоласти, раціоналісти та емпіристи?

Схоласти намагалися поєднати вчення про людину і її світ на постулатах богослов'я і вченні Арістотеля. Тобто людина і світ пояснюються розумом, який освітлений вірою.

Раціоналісти – представники природничих наук. Вони протистояли богословам, які вважали, що сутність природи людини є таїна, недоступна смертним, а тому її можливо зрозуміти лише через Абсолют – Вищий Розум. Шлях такого розуміння – віра та догми.

В епоху Відродження раціоналістські філософські теорії в основу світобудови та поведінки людини поклали математичні й одночасно механічні теорії (Копернік, Кеплер, Галілей). Вони утверджували незалежність розуму від віри і осмислення ним логіки фактів.

Яскравим представником когорти раціоналістів був Декарт. Він створив теорію, яка пояснювала поведінку людини на основі механічної моделі. Головна думка цієї теорії зводиться до того, що органи чуттів людини отримують інформацію й по нервах спрямовують її до отворів головного мозку. Головний мозок отриману інформацію засобом душі транслює її по нервах у м'язи, які здійснюють ту чи іншу дію, адекватну подразненню.

У теорії Декарта частково відпала потреба в душі, щоб пояснити прості поведінкові дії. В той же час Декарт вважав, що наявність “розумної душі” в головному мозку людини допомагає їй управляти своїми пристрастями і цим самим вивершує людину над твариною.

Емпіристи намагалися зрозуміти людину шляхом осмислення її досвіду. Відомими представниками цього напрямку були Локк, Юм, Кондильяк. Знанням людини передують відчуття або асоціації, яких має бути достатня кількість. Відчуття чи ідеї, будучи різнобічними, повними й детальними, створять реальну картину сприйняття, яка дасть можливість зрозуміти явище, закономірність, дію.

Емпіристи підготували основу для експериментування в психології, оскільки намагалися вивчати інтелектуальне життя людини замість вивчення взаєностосунків її душі і тіла, чим вимостили дорогу до осмислення розумової діяльності та свідомості особистості. Психіка, таким чином, була визнана лише однією з функцій організму, а її вивчення стало складовою частиною пізнання життєвих процесів.

Науковий етап розвитку психології розпочали Вільгельм Вундт та його послідовники, котрі в Лейпцігському університеті створили психологічну лабораторію і вивчали *усвідомлений індивідуальний досвід*, назвавши його “мислячою матерією”. Намагаючись описати її найпростіші структури, Вундт свідомість поділив на найпростіші елементи й був переконаний, що основним матеріалом для її існування й розвитку служать відчуття, образи й почуття. На думку прихильників цієї елементаристської доктрини, роль психології зводиться до максимальної деталізації опису названих елементів.

Щоб досягти такої деталізації, застосовувався метод *експериментальної інтроспекції*, який виявляв, що відчуває досліджуваний, опинившись у тій чи іншій ситуації.

Цей підхід у вивченні психології людини названо структуралістичним. Він має дві суттєві вади. По-перше, аналіз відчуттів, образів та почуттів у кожної людини дає надзвичайно різні результати, які рідко збігаються. А по-друге, те, що одній і тій же людині сьогодні подобається і що своєю поведінкою вона схвалює, завтра може нею заперечуватися і, таким чином, змінювати її дії. Варто також знати, що “атоми” свідомості не є чимось застиглим і вічним, вони перебувають в процесі розвитку й постійної зміни. Власне, тому підхід до розуміння психології як науки про структури свідомості скоро вичерпав себе.

Індивід, людина, особистість, індивідуальність, універсум.

Індивід.

Коли говорять про людський індивід, то мають на увазі людину як представника *homo sapiens*. Людина і тварина народжуються індивідом. Кожний має свій генотип.

Але тільки в людському генотипі в процесі життя розвиваються й удосконалюються фенотипні властивості. Людські індивіди відрізняються один від одного морфофізіологічними відмінностями та психофізичними властивостями – здібностями, темпераментом, емоційністю.

Найбільш загальні характеристики індивіда:

- 1) цілісність психофізіологічної організації; ця ознака вказує на те, що всі життєві суспільні функції індивіда складають один організм і є системними;
- 2) стійкість у взаємодії із зовнішнім світом;
- 3) активність – забезпечення здатності індивіда до самозмін і змін навколишнього середовища.

Людський індивід є найскладнішим суспільно-історичним утворенням, здатним до усвідомленого способу діяння. Тому визначником його специфіки виступає не стільки тілесна окремість, скільки певна сукупність духовно-психологічних рис, які становлять самобутній зміст його власного “Я”.

Людина. Як біотип людина характеризується певними особливостями поведінки завдяки співвідношенню гормонів адреналіну та норадреналіну (А і НА) в різний час доби. Зрозуміло, що викид названих гормонів, особливо у стресовій ситуації, у людей, які належать до різного типу нервової системи – різний.

Виділяють три види біотипу людини:

- 1) А-тип – адреналовий;
- 2) НА-тип – норадреналовий;
- 3) А-тип і НА-тип – змішаний.

А-тип (адреналовий) характеризується підвищеною тривожністю, загостреною відповідальністю, відданим відношенням до своєї діяльності. Такі люди не вмюють відпочивати, тому що їх завжди мучать сумніви та незадоволення. Внаслідок цього у них постійні нервові перевантаження, які призводять до серцево-судинних захворювань. Серед чоловіків такий тип досягає майже 38 відсотків, серед жінок – 30.

НА-тип (норадреналовий) характеризується замкнутістю, скритністю і владолюбством. Вони цілеспрямовані та впertі в досягненні мети й можуть добитися високих результатів. Їм притаманне небагатослів'я, серйозне ставлення до своїх і чужих вчинків. Але коли їх часто переслідують невдачі, це може бути причиною їх нервових зривів, підозрінь і сумнівів. Серед чоловіків такий тип складає 17 відсотків, серед жінок – 26 відсотків.

А+НА-тип – змішаний. Цей тип характеризується підвищеною емоційною збудливістю і значною амплітудою зміни настрою. Змішаний тип достатньо артистичний, володіє великою уявою, готовий бути в центрі уваги, має здатність до співпереживання, оскільки це тонкі натури з багатогранною

чуттєвою палітрою. Серед чоловіків такий тип складає трохи більше 34 відсотків, а серед жінок – майже 30 відсотків.

До сказаного варто додати, що різниця між індивідом і людиною будь-якого біотипу становить таку величину, на яку особистість засвоїла культуру й цінності свого народу й людської спільноти в цілому та послуговується ними.

Особистість. Особистістю є та людина, яка має свою позицію у взаємовідносинах з іншими людьми, самореалізувалася у своїх життєвих цілях відповідно до особистісних мотивів і проявляє себе у притаманних їй способах поведінки. Особистість завжди детермінує своє буття, у бутті вона або звернена до Бога, або спрямована від нього і цим самим вона або керується у своїх вчинках совістю, співчуттям, творенням добра, або нещадна, зла, жорстока. Буття особистості – це муки вибору, ризик соціальної дії, тягар відповідальності за себе та інших. Особистість – це завжди соціокультурна реальність. Їй притаманні *особистісні цінності, особистісний вибір, моральність, самостійність, відповідальність, кодекс честі, гідність, характер і т.д.*

Цінності завжди зв'язані з прийняттям і засвоєнням особою суспільних та групових цінностей. Вони, переломлюючись через життєдіяльність особи, входять в психологічну структуру індивідуальних цінностей або *ціннісних орієнтацій особистості.*

Індивідуальність. Індивідуальністю стає той, кому притаманне щось особливе на рівні особистості. До особливого в особистості можуть бути віднесені характер, своєрідність таланту й творчості, специфічні здібності, а найперше особливість духовного світу, його унікальність, де невинно відбувається внутрішня робота людини над собою.

На рівні індивідуальності особа розкривається в неповторному авторському “читанні” норм і принципів суспільного життя, в осмисленні персонального, глибоко індивідуального способу життя, свого світогляду, своєї совісті.

Універсум. Духовне відчуття людиною у собі чистоти світу, злиття з енергією космосу сприяє тому, що особистість, хоча й відчуває себе піщинкою у Всесвіті, може долати неймовірно. Універсум, самоперетворений любов'ю, добром, творитиме завжди і всюди вічні цінності, які одухотворив у людському житті Бог.

Сензитивні періоди в психології – це найсприятливіші періоди певного віку для розвитку тих чи інших психічних функцій (сприймання, мовлення, пам'яті тощо). Вперше термін застосований італійським педагогом М.Монтесорі.

Педагогіка є комплексною наукою, яка об'єднує, синтезує дані природничих і суспільних наук, що стосуються процесів виховання, навчання і розвитку особистості.

Педагогіка — сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

Термін «педагогіка» походить від давньогрецьких слів *paiz* {*paicioz*} — дитя і *a&o* — веду. У Давніх Вавилоні, Єгипті, Сирії «пайдагогос», тобто вчителями-вихователями найчастіше були жерці, а в Давній Греції — найрозумніші, найталановитіші вільнонаймані громадяни. Їх називали «педононами», «педотрибами», «дидаскалами», «педагогами». У Давньому Римі цю роботу доручали найосвіченішим державним чиновникам, які багато мандрували, знали іноземні мови, культуру і звичаї різних народів. Так, в історії залишилось ім'я Марка Фабія Квінтіліана (прибл. 35—96), який відкрив у Римі власну риторичну школу, де навчав ораторському мистецтву. Згодом ця школа стала державною, а Квінтіліану вперше було призначено платню з імператорської скарбниці.

В епоху середновіччя педагогічна діяльність була переважно справою священників, ченців. У міських школах та університетах могли викладати і люди, які не мали духовного сану.

«Майстрами» називали педагогів у Давньоруській державі. Спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів не існувало. Ними були і дяки з піддячими, і священники, і мандрівні дидаскали — «школярі-книжники».

У процесі розвитку педагогіки виокремилися такі її галузі, як народна педагогіка, духовна педагогіка і світська педагогіка.

Народна педагогіка — галузь педагогіки, що охоплює накопичений віками народний досвід, погляди на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання підростаючого покоління.

Духовна педагогіка — галузь педагогічних знань, що передбачає пріоритет релігії у вихованні і навчанні особистості.

Світська педагогіка. Своїм корінням вона сягає педагогічних пошуків давнього світу. У Давньому Китаї, Індії, Греції, Римі було зроблено перші спроби узагальнити досвід виховання, сформулювати основні педагогічні ідеї. Саме на той час припадають перші педагогічні міркування щодо проблеми співвідношення політики і виховання, особистості й держави, а також про цілі, зміст та правила виховної діяльності.

В епоху Відродження в багатьох країнах Європи набули значного поширення гуманістичні ідеї. Їх пропагували видатні філософи-гуманісти, письменники, педагоги.

Світська педагогічна думка в Україні. Перші пам'ятки української світської педагогічної літератури з'явилися в часи Київської Русі. Це «Палей», «Златоусть», «Ізмарагд», «Пчела», «Злата матиця» та ін. «Ізборник Святослава» (1076), наприклад, містить поради, як краще вчити дітей читати: не поспішати, а роздумувати, про що пишеться в книзі, що означає кожне слово, перечитувати окремі її розділи і т. ін.

У XVI—XVII ст. передові педагогічні думки втілюються у діяльності українських братств. • Великий вплив на розвиток національної світської педагогіки мали ідеї видатного українського філософа, письменника і педагога **Григорія Сковороди** (1722— 1790). Новими ідеями збагатили

вітчизняну світську педагогіку видатні мислителі й письменники ХІХ ст. — **Іван Котляревський** (1769—1838), **Т. Шевченко** та ін. Особливе місце в розвитку педагогічної теорії належить видатному вітчизняному вченому **Костянтину Ушинському**. Значну роль у розвитку педагогічної думки і практичному вирішенні багатьох проблем виховання відіграв видатний український педагог **Антон Макаренко**. Розвитку педагогічної науки немало посприяв і відомий педагог Василь Сухомлинський (1918—1970), який незмінно протягом чверті століття керував сільською школою в с. Павлиш на Кіровоградщині.

Бурхливий розвиток людської цивілізації, означений поняттям «глобалізація», супроводжується виникненням нових гуманітарних проблем, які стосуються освітньо-виховної сфери, що потребує посиленої уваги вітчизняної педагогічної думки до певних реалій буття людства, педагогічної думки і практики, оптимального поєднання традицій і новаторства.

Предмет педагогіки — навчально-виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством.

Виховання як суспільне явище виникло на перших етапах розвитку людського суспільства. Його функції спільні для всіх суспільно-економічних формацій (передавання нагромадженого досвіду, необхідних знань, піклування про здоров'я і розвиток фізичних сил і т. ін.). Але його цілі, зміст, форми і методи історично змінні і визначаються умовами життя та виробничою діяльністю дорослих. Тип виховання визначають особливості суспільно-історичної формації.

У первісному суспільстві виховання здійснювалось головним чином у процесі праці, в різних обрядах, іграх і було спрямоване на фізичний розвиток підростаючих поколінь, опанування ними трудовими вміннями і навичками. Виховання ще не було самостійною специфічною діяльністю, не існувало тоді й спеціальних виховних установ для дітей і молоді. Перший досвід виховання узагальнювався у формі життєвих правил, які старше покоління передавало молодшому. Так, у деяких народів хлопчиків привчали до мисливства, риболовства, а дівчат до домашніх робіт.

В рабовласницьку епоху знатні й багаті люди отримували різнобічне виховання в різних навчально-виховних закладах. Тут їх готували до того, щоб вони могли утримувати завойоване, тобто були сильними і спритними володіли зброєю і водночас могли насолоджуватися мистецтвом і науками. Дітей рабів готували до різних видів обслуговуючої та важкої фізичної праці.

За феодалізму виховання було становим. Нашадки феодалів отримували лицарське, переважно військово-фізичне навчання для того, щоб за допомогою зброї розширювати свої володіння і тримати в покорі кріпаків. Духовенство давало своїм дітям релігійно-церковне виховання. Діти кріпаків здебільшого виховувалися в сім'ях, діти ремісників фахову підготовку проходили спершу в

межах домашнього виробництва, а згодом — у цехах та цехових школах. Для дітей купців існували гільдійські школи.

Нині кожна країна має власну виховну систему, засновану на національних традиціях, на яку впливають рівень **розвитку** науки, техніки і культури, політична система. Загалом у сучасних демократичних суспільствах виховання покликане формувати законослухняного індивіда, що поважає закони і норми моралі демократичного суспільства, знає свої права та обов'язки і відповідально ставиться до їх виконання.

Отже, навчально-виховна діяльність, яка здійснюється у суспільстві на всіх етапах його історичного розвитку, і є предметом педагогіки як науки.

До основних категорій педагогіки належать «виховання», «освіта» й «навчання».

Виховання і навчання підростаючого покоління, підготовка його до дорослого життя завжди були одним із найважливіших завдань спільноти. Досвід формування молоді віками передавався від діда-прадіда, збагачувався новими здобутками, систематизувався. З часом із усієї сукупності знань про особливості і шляхи успішного виховання і навчання виокремилася наука педагогіка.

Виховання — цілеспрямований та організований процес формування особистості

У педагогіці поняття «виховання» вживають у **широкому соціальному**, в **широкому педагогічному**, **вузькому педагогічному** та в **гранично вузькому педагогічному** значеннях.

Виховання в широкому соціальному значенні охоплює весь процес формування особистості, що відбувається під впливом навколишнього середовища, життєвих обставин, умов суспільного ладу. Стверджуючи «виховує життя», мають на увазі саме цей зміст поняття виховання. Оскільки дійсність нерідко буває суперечливою і конфліктною, особистість може не тільки формуватися під впливом середовища, а й деформуватися під впливом антисоціальних явищ, чи, навпаки, загартовуватись у боротьбі з труднощами, виховувати в собі стійкість у несприятливих зовнішніх обставинах.

Виховання в широкому педагогічному значенні полягає у формуванні особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти, яка базується на педагогічній теорії, передовому педагогічному досвіді.

Виховання у вузькому педагогічному значенні — цілеспрямована виховна діяльність педагога з метою досягнення конкретної мети в колективі учнів (наприклад, виховання здорової громадської думки).

Виховання у гранично вузькому значенні розглядається як організований процес взаємодії вихователя і вихованця, спрямований на формування певних якостей особистості, на управління її розвитком.

Навчання — цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички.

Методи навчання – спричинена принципами навчання система правил педагогічної взаємодії, завдяки яким вчитель та учень вибирають прийоми і способи конкретних дій, що призводять до досягнення поставленої мети. Це способи взаємодії вчителя і учня, організації їх пізнавальної діяльності, котрі забезпечують набування знань, вмінь та навичок з метою засвоєння конкретного змісту освіти. До основних методів навчання належать:

- 1) усне викладання навчального матеріалу (пояснення, розповідь, інструктаж, бесіда);
- 2) обговорення вивченого матеріалу (бесіда, семінар);
- 3) вправи (ігри);
- 4) самостійна робота учнів (робота з друкованими джерелами, самостійний пошук, самостійний перегляд теле-, радіо передач).

Методи виховання – це науково обґрунтовані способи педагогічно організованої взаємодії з учнями, самоорганізації їх життя, прийоми психолого-педагогічного впливу на їх свідомість і поведінку, стимулювання діяльності і самовиховання. Система основних методів виховання складає:

- 1) переконання;
- 2) приклад;
- 3) заохочення;
- 4) покарання;
- 5) вправи;
- 6) змагання.

Самовиховання – складний інтелектуальний, волевий та емоційний процес розвитку особи, котрий полягає у глибокому усвідомленні, цілеспрямованому та критичному ставленні до себе та дій оточуючих, готовності і здатності до самовивчення, порівняння своїх вчинків з вчинками інших, вироблення стійких установок на самовдосконалення.

Методи самовиховання – це загальні та специфічні прийоми і засоби, котрі є основою цілеспрямованої активної діяльності людини, метою якої є формування та розвиток власних позитивних і подолання негативних якостей. До основних методів самовиховання належать:

- 1) самозобов'язання;
- 2) самоутвердження;
- 3) самоорганізація;
- 4) самоконтроль;
- 5) самозвіт;
- 6) самокритика;
- 7) наслідування ідеалу, взірця;
- 8) самозаохочення;
- 9) самопокарання;
- 10) самопримус;
- 11) аутотренінг

Самоосвіта – цілеспрямована робота особистості над пошуком та засвоєнням нею нових і необхідних знань.

2. Періодизація розвитку особистості

Розвиток особистості – це постійний перехід від одного вікового періоду до іншого, що пов'язано із якісною психічною і соціальною зміною новоутворень особистості. У процесі свого формування дитина проходить дві стадії: а) біологічну (дев'ятимісячний розвиток в утробі матері); б) соціальну (приблизно до 17 – 18 років).

Соціальна стадія має такі етапи:

1. *Від народження до одного місяця – період новонародженого.* Йде звикання до нових умов життя.
2. *1 місяць – 1 рік – період емоційного спілкування.* Чітке пізнавання членів сім'ї та близького оточення, формування довіри. Стійка потреба у безпосередньому візуальному і тактильному контакті.
3. *Від 1 до 3 років – період раннього дитинства.* Один з найбільш продуктивних та інтенсивних періодів накопичення дитиною соціального досвіду, розвиток фізичних функцій, психічних властивостей і процесів за допомогою предметно-маніпулятивної діяльності.
4. *Від 3 до 7 років – дошкільне дитинство.* Це період ефективного накопичення знань і вмінь орієнтуватися у соціальному просторі, формування основних рис характеру і ставлення до навколишнього світу. В цей час завершується первинне дозрівання фізіологічних та психологічних структур головного мозку, йде подальше накопичення фізичних, нервово-фізіологічних та інтелектуальних сил, котрі забезпечують готовність дітей до систематичної навчальної праці. Ведуча діяльність – сюжетно-рольові ігри, які допомагають входженню дитини у світ дорослих (дочки – матері, лікарня, дитячий садок тощо).
5. *Від 7 до 12 років – молодший шкільний вік –* змінюється соціальна система відносин. Складається система розвитку “дитина – вчитель”, яка пронизує усе життя дитини і впливає на системи відносин “дитина – батьки”, “дитина – ровесники”. Основна діяльність – навчання, при якій дитина усвідомлює “ким вона була і ким стане”.
6. *Від 12 до 15 років – молодший підлітковий вік –* новий якісний етап у розвитку дитини. Характерні риси: у фізіологічному плані – статеве дозрівання; у психологічному – формування особистісної самосвідомості, активний прояв індивідуальності.
7. *Від 15 до 17 років – старший підлітковий вік –* завершення фізичного і психологічного дозрівання, соціальна готовність до суспільно - корисної праці і громадянської відповідальності. Провідна діяльність – навчально-професійна.

3. Психолого-педагогічні умови розвитку особистості

Розвиток особистості здійснюється під впливом різних суспільних інститутів: сім'ї, школи, позашкільних установ, засобів масової інформації тощо - і безпосередніх контактів у зовнішньому світі та спілкування з іншими

людьми. У різні вікові періоди кількість соціальних інститутів, груп, які впливають на формування особи, зростає.

На розвиток особистості від народження до трьох років найбільший вплив має сім'я. Особистісні психологічні та соціальні новоутворення дитини, її досвід пов'язані з діяльністю родини і батьків.

З трьох років дитина дедалі більше спілкується з однолітками, дорослими людьми, включається у сферу впливу доступних їй засобів масової інформації.

Навчаючись у школі, дитина, підліток, юнак розширює і поглиблює своє світобачення. Урізноманітнюється та розширюється сфера контактів із засобами масової комунікації, різко зростає потік інформації економічного, соціального, політичного, виховного, наукового характеру, який доходить до школяра і певним чином впливає на нього.

Починаючи з 11-12-річного віку, особливу роль у розвитку підлітка відіграє спілкування з ровесниками та друзями, серед яких він проводить велику кількість вільного часу. Ця обставина дозволяє йому усвідомити свої кроки до самостійності і перейти на персоніфікований шлях подальшого індивідуального розвитку. З цього віку все більшого значення набуває самовиховання, яке у період юності стає основним чинником розвитку.

З дорослішанням вплив сім'ї на розвиток дитини поступово зменшується. Але перебування в ній є незамінним, коли людина оволодіває мовою, прямоходінням і має можливість контактувати з різними членами сім'ї: найстаршими, наймолодшими, всією ріднею. У ранні роки сімейне виховання зводиться до різноманітного впливу на емоційну сферу дитини, а також на її зовнішню поведінку: підпорядкування елементарним дисциплінарно-гігієнічним нормам і правилам, стимулювання позитивних емоцій, усвідомлення родинних і людських стосунків. Найважливішими тут є виховання чуйності, комунікабельності, доброти, порядності, чесності, працьовитості, а на її основі прагнення до успіху.

Найкраще розвиток цих рис відбувається за допомогою сюжетно-рольових ігор, які можуть виникати як спонтанно, так і спеціально і які відбуваються за виробленими правилами.

У початкових класах вплив сім'ї не зменшується, він змінюється якісно. Дорослі свідомо зосереджуються на проблемах навчання і виховання, які найбільш характерні для цього періоду, та спілкування з різними людьми в школі і поза домом.

У підлітковому віці ситуація радикально змінюється. Частина дітей цього віку так і не виходить з-під впливу сім'ї, а частина позбулась його уже на початковій стадії. Якщо близькі для дитини члени сім'ї ставляться до неї з розумінням, вникають у її світ і якщо між ними налагодились довірливі стосунки, то батьки ще довго будуть залишатись авторитетами і впливатимуть на своїх дітей. Якщо ж відносини стають суперечливими і конфліктними, то сім'я втрачає свою значущість і тоді дитину починає виховувати інше середовище.

З настанням юнацького віку вплив позасімейних інститутів виховання починає домінувати над сімейним для абсолютної більшості людей.

Починаючи з цього часу, подальший розвиток особи набирає суто індивідуальних рис і залежить від оточення людей, а також від ситуацій, в яких відбувається спілкування, в яких перебуває людина та які приносять їй задоволення.

Лекція 2

Тема 2. Соціокультурний простір життєздійснення

План

1. Поняття про соціокультурний простір та його складові: інформаційно-пізнавальна, нормативно-регуляційна, ціннісно-естетична, духовна.
2. Універсальні форми причетності етносу і особи до творення соціокультурного простору: національна ідея, виховання, освіта, самореалізація.
3. Специфіка соціокультурного простору в Українській державі. Організаційне та соціально-психологічне середовище соціокультурного простору.

- 1. Поняття про соціокультурний простір та його складові: інформаційно-пізнавальна, нормативно-регуляційна, ціннісно-естетична, духовна.**

Соціокультурний простір – збірна назва для понять: середовище, культура, мікро- і макросоціум, ментальність; це ієрархічно складне, поліціннісне, енергетично стійке середовище, значення і обшир котрого залежить від географічного розміщення, наявності природних багатств, історичного розвитку, засвоєного національного досвіду в матеріально-технічній, теоретично-прикладній та духовно-ціннісній сферах; це діяння всіх поколінь нації у науці, культурі, освіті, історичний ланцюжок здобутків, на основі яких формуються національна гордість, гідність, самоповага. Це соціально-культурна реальність, у якій проживають суб'єкти, котрі в своїй життєдіяльності опираються на типові для окремого етносу плани-проекти поведінки, творення довкілля і самих себе, світоглядного буття. Оволодіння людиною соціально-культурним досвідом у процесі життя відбувається двома способами – через організовані та ситуативні зовнішні впливи соціуму на особистість і через смислове занурення індивіда у власний ментальний досвід.

- 2. Універсальні форми причетності етносу і особи до творення соціокультурного простору: національна ідея, виховання, освіта, самореалізація.**

Універсальними формами причетності етносу і особи до творення соціокультурного простору є національна ідея, виховання, освіта, самореалізація.

Національна ідея лежить в основі національних цінностей народу, якими є: державна незалежність України, самопожертва в боротьбі за свободу нації, патріотизм, готовність до захисту Батьківщини, єдність поколінь на основі віри в національну ідею, почуття національної гідності, історична пам'ять,

громадська національно – патріотична активність, пошана до державних та національних символів, до Державного гімну України, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, пошана до Конституції України, підтримка владних чинників у обстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності, орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства, прагнення побудувати справедливий державний устрій, протидія антиукраїнській ідеології, готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу, сприяння розвитку духовного життя українського народу, дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи, увага до зміцнення здоров'я громадян України (за О. Вишневським).

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ – це створена у продовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтації молоді, передавати їй соціальний досвід, надбання попередніх поколінь.

В українській національній педагогіці важливе місце посідає спадщина видатного педагога **Григорія Ващенка** (1878—1967). У своїй праці «Виховний ідеал» він всебічно обґрунтував таку важливу мету сучасної української національної школи, як формування виховного ідеалу. Цінним є і його підручник для педагогів «Загальні методи навчання», в якому детально проаналізовано філософсько-психологічні основи навчально-пізнавальної діяльності дітей, принципи і методи навчання, шляхи активізації пізнавальних зусиль учнів у процесі використання різних методів навчання. «Головна заслуга цього педагога, — за словами Анатолія Погрібного, — полягає у створенні національної педагогіки, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу».

Звільнившись від партійної опіки, марксистсько-ленінської ідеології, утисків тоталітарного режиму, нині українська національна педагогіка відроджується на принципах демократії та гуманізму. В ній окреслилися нові напрями:

— педагогіка співробітництва — передбачає спільну діяльність учителя й учня, що ґрунтується на взаєморозумінні, на єдності їхніх інтересів і прагнень, метою якої особистісний розвиток школярів у процесі навчання й виховання;

— особистісноорієнтована педагогіка — покликана максимально наблизити зміст і методику навчально-виховного процесу до інтересів, нахилів, потреб і життєвих цілей особистості школяра;

— педагогіка життєтворчості — проголошує необхідність творчого підходу до організації навчально-пізнавальної та позанавчальної діяльності школярів;

— педагогіка толерантності — спирається на такий важливий у спілкуванні принцип, як терпимість до чужих думок і вірувань.

Справжнє виховання завжди є глибоко національним за своєю суттю, змістом, характером. «Національне виховання, — писала українська письменниця і педагог Софія Русова (1856—1940), — забезпечує кожній

нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдного поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів...»

Національне виховання — виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатотисячлітній мудрості та духовності. Воно духовно відтворює у підростаючому поколінні народ, увічніює в ньому як самобутнє, так і загальнолюдське, спільне для всіх націй. Воно тісно пов'язане з етнізацією.

Етнізація — наповнення виховання національним змістом, що забезпечує формування в особистості національної свідомості.

Водночас поняття «національне виховання» ширше за змістом, ніж поняття «етнізація», бо воно передбачає формування у підростаючого покоління не тільки суто національних рис, а й загальнолюдських, спільних для всіх націй.

У процесі виховання людина, зростаючи, формуючись, набуває якостей, властивих певній соціальній спільноті, конкретному суспільству, прилучаючись відповідно і до загальнолюдських цінностей. Усе це є ознаками становлення її як соціального суб'єкта, що є наслідком процесу соціалізації.

Соціалізація — процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження його як особистості, залучення до суспільного життя як активної, дієвої сили.

Поняття «соціалізація» майже збігається з поняттям «виховання» в широкому соціальному значенні.

На певному щаблі суспільного розвитку складовою частиною виховання в широкому соціальному значенні стає освіта.

Освіта — процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, набуття умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших рис особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Наша родова пам'ять пов'язана з архетипом – первинним психічним образом (“персона”. ”тінь”, “самість” (за К.Юнгом)). Походить від гр. archetipos – первообраз. Це підсвідомий образ-символ, який передається у спадок й оформлює наше мислення і нашу поведінку. За К.Юнгом, архетип – це структурні елементи людської психіки, які приховані в колективному несвідомому, спільному для всього людства. Досвід всіх минулих поколінь фіксується у глибинних структурах людського мозку і зберігається в універсальних, єдиних для всіх людей, всіх народів, всіх часів архетипах. Архетипи є підґрунтям існування людського роду, його духовною спадщиною, яка оживає через глибинні механізми пам'яті кожного окремого індивіда. Тому **психологічна спадковість** – це здатність психіки до збереження на речовинному, інформаційному та енергетичному рівнях матеріального буття сукупності психічних станів, властивостей, форм поведінки, взірців реагування навіть після смерті організму людини, що забезпечує родову пам'ять і

наступність коду психічного життя між поколіннями, котрий специфічний для кожного окремого соціуму (за О.Донченко).

3. Специфіка соціокультурного простору в Українській державі. Організаційне та соціально-психологічне середовище соціокультурного простору.

Специфіка та середовище соціокультурного простору в Українській державі.

Соціокультурний простір нації – це особливе середовище почуттів, емоцій, діяльності та установок осіб, котрі належать до певної нації.

Соціокультурний простір – надзвичайно вдала назва таких понять у своїй збірній дотичності як середовище, культура, мікро- і макросоціум, ментальність. І той, хто досліджує та вивчає особистість, не може механічно вирвати її з етнопсихологічного лона та замкнути на самого себе, оголити від етнокультури (обряди, звичаї, традиції), історичної пам'яті, національної духовності. Людина поза соціокультурним простором – не особистість, а біологічно розвинутий людський індивід, хоча в принципі сьогодні така ситуація можлива лише теоретично (пригадаймо хоча б Робінзона Крузо з відомого роману Даніеля Дефо). Заглиблюючись в аналіз складових соціокультурного простору, необхідно звернути увагу на материзну, те, що ми називаємо батьківщиною, з якої проростає багатство душі, від думки, про яку людянішає серце, світлішає розум. Непомітно для себе людина не тільки росте, але й виростає тоді, коли засвоює мораль, культуру, цінності, ідеал свого народу у найкращих взірцях. Не опанувавши цього, неможливо самозбутися у мислі та труді, досягти високого рівня у культуротворенні, професійній діяльності. Можна засвоїти іншу культуру, не набувши ментальної, але для самозвершення необхідно злитися з нею, перелицювавши її цінності у особистий духовний світ, і таке новоутворення теж слугує основою соціокультурного розвитку. Так чи інакше, бути самим по собі, незалежним від суспільства неможливо не тільки тому, що суспільство прив'язує до себе економікою, мораллю, іншими відносинами, але й тому, що людина більше прив'язана до нього його ж цінностями.

А тепер уявімо собі, що фізична особа непричетна до духовних основ свого народу, ні іншого. Вона буде прагматична, жорстка, цинічно-раціональна, словом, дегуманізована, позаяк її ество не облагороджене почуттями добра, співпереживання, співчуття. Коли до цього ж її дії вступають у протиріччя з законом, така людина асоціальна, її життєтворення та благополуччя (духовне й матеріальне) побудоване на значному ущемленні інших. І ще уявімо собі, що, вивчаючи особистість як представника світу, ми свідомо залишаємо поза увагою зміст її духовних спрямувань та цінностей, її культуру життєствердження в середовищі соціуму, а також ті неписані закони звичаєвих, обрядових, традиційних стосунків, які визначають її орієнтацію в соціумі. Що тоді ми вивчаємо? Сконструйований абстрактний живий організм, який програмує своє життєвчинання на основі свідомості та психіки, але якому невідоме минуле, вчорашнє, сьогоднішнє, а разом з тим – істотне, що і

відрізняє, і об'єднує його з культурою власного народу. Зрештою, психіка і свідомість не розвиваються і не можуть розвиватися без відтінків національного колориту, стержнем якого є мова. Той, хто не хоче враховувати ці тонкощі у вивченні особистості, як мінімум збіднює, вульгаризує предмет вивчення, як максимум – дає викривлені знання про людину, які не мають значної практичної цінності. Свідчення цьому є біографії багатьох творчих особистостей українського та російського походження, які, поза своєю волею, вирвавши себе з духовного ґрунту свого етносу, не змогли прийняти духовні основи іншого. Навіть творчий розквіт окремих митців в іншокультурному середовищі є доказом даного твердження: їхнє самозбагачення пройшло за рахунок прийняття, осмислення чужого в особистісно-ментальному. Отже, соціокультурний простір є якщо не абсолютним, то соціодомінантним чинником у визначенні світоглядних, психічних, етичних спрямувань особистості.

Соціокультурний простір – ієрархічно складна, поліціннісна, енергетично стійка величина. Його обшир та значення залежать від географічного розміщення, природних багатств, кількості населення, історичного розвитку, а найбільше – від засвоєного, національно спродукованого багатства в матеріально-технічній, теоретично-прикладній та духовно-ціннісній сферах. Соціокультурний простір – це діяння всіх поколінь нації у науці, культурі, освіті, історичний ланцюжок здобутків, з якого виростає національна гідність, гордість, самоповага. Нарешті, соціокультурний простір нації – це живильне середовище для почуттів, емоцій, діяльності та установок людини. Все це складає тло, зміст і сенс особистості.

Проілюструємо сказане на прикладі культури української нації та пересічного українця. Свій початок український етнос бере з Трипільської культури й досяг найбільшого розквіту в часи Київської Русі. З її розпадом українська нація та культура зазнають лише втрат. Вони не означають занепаду абсолютного, але прогрес української культури, інтелектуальний розвиток нації серйозно сповільнений, пригальмований розмиванням національних інтересів, цінностей, потреб і безпосередньо пов'язаний з порушенням емоційно-вольової сфери та свідомості як загалом, так і кожного зокрема в своїй більшості. Не торкаючись причин занепаду Київської Русі (тут є напрочуд багато теорій), скажемо наступне. Провідники Давньоруської держави сотворили та утримували в певних параметрах інформаційну, нормативну та ціннісно-духовну якість, яка регулювала, направляла, орієнтувала мислелі та поведінку спільноти. З занепадом праукраїнської держави руйнується соціокультурне середовище, зникають, або суттєво деформуються його найважливіші складники: обмін інформацією, передача знань, збереження й примноження духовності у вигляді науки, освіти, писемності. Утворені прогаліни, або соціокультурні ніші заповнюються елементами іншого соціокультурного змісту, які, в свою чергу, інтенсивніше руйнують наявний та утверджують прийшлий. Так, Галицько-Волинське князівство своєю духовністю потіснила Литовська держава, а спустошений в часи монголо-татарського іґа простір більшої частини північних і центральних князівств заповнив слов'янізований

угро-фінський та слов'янський конгломерат племен з азійськими домішками монголів – московіти, центром яких став Петербург (Петергоф). Його творець Петро I, маючи слов'янську кмітливість, монгольську жорстокість та агресивність, німецьку методичність, норманську витривалість, московську нахабність та безсоромність, присвоює ім'я РУСЬ всій Московії й буквально плондрує культуру Київської Русі з її витоками та здобутками в українському середовищі.

Носії й творці цієї культури – етнос і його найяскравіші індивіди, – залишившись у поруйнованому духовному світі, обмежили власний культуротворчий ріст, що привело до звуження сфери функціонування й замулення національного. Перший (етнос) звів його в основному до підтримки вірувань і традицій, другі (еліта) – в значній мірі до інтелектуального прислужництва іншим народам. І лише одиниці – до подальшого розвою національної духовності. Та суть історичних, політичних і економічних трансформацій полягає у зміні фенотипу українця, який, перебуваючи в іншоцінностях, стає заручником генної структури власного організму і внаслідок цього змінюється емоційно-вольова та характерологічна сутність русича, українця. Тепер стає зрозуміло, що одне тільки усвідомлення перебігу психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей особистості є *недостатнім*, бо вони в людини існували, існують і будуть існувати. Необхідно говорити про їх якісний бік, особливо емоційно-вольову та світоглядну сфери, типові якості характеру. Соціокультурний простір, таким чином, виступає джерелом, причиною і наслідком звершень особистості, її досягнень у самостановленні. Зміна соціокультурного простору /внутрішня – самим етносом, як правило, веде до прогресу нації, нових досягнень у культурі; /зовнішня – іншою субкультурою, є асимілятивна/ спотворює духовний світ корінного населення і приводить його до занепаду. В означеному ми не говоримо про вплив і взаємовплив культур, ми акцентуємо увагу на духовній зміні середовища проживання, яке змінює психічні стани, світоглядні установки особи, нації, народу і цим самим змінює їх розвиток та самостановлення. Як відбувається зміна, які переваги і які втрати супроводжують при цьому особистість та його корінну спільноту – ось те коло питань, яких необхідно торкнутися при ознайомленні з мислєдіяльністю та життєактивністю в умовах національного відродження й економічного розвитку української держави. Деякі з цих питань висвітлює соціальна психологія, проте вона фіксує тільки наявний зріз якостей та властивостей етносу й не розглядає їх в етногенезі. Змодельовавши розвиток психосоціальних якостей українців в етногенезі, можна говорити про організацію економічних, політичних, соціальних умов, які забезпечують продуктивну сферу мислєдіяльності та життєактивності української спільноти й кожного індивідуума зокрема.

Універсальною формою осмислення зовнішнього світу та свого власного в українця є синтезація. Використання синтезації у мислєдіяльності зумовлює відповідні психічні стани. Це – підвищений оптимізм та почуттєвість, релігій – на заколисаність і навіть містицизм, самозабуття та самозвеличування аж до побутової ейфорії, які межують з роздвоєністю, невпевненістю та

невиправданою впертістю. Характерною ілюстрацією такої поведінки українця є класичні твори О. Вишні та І. Нечуя-Левицького. Остап Вишня не раз підкреслював безпорадність свого українського героя в екстремальній ситуації. “Якби ж то знаття, - говорить він, що так воно станеться!” Або безпечність тоді, коли необхідна концентрація вольових зусиль. “Якось воно буде, бо ще ніколи не було так, щоб не було ніяк”. Рецидив браку волі в емоційно-почуттєвій сфері, що особливо яскраво спостерігається сьогодні. “Як живеш?” – питає українець українця. П’ять відсотків скаже “добре і дуже добре”, а дев’яносто п’ять, які живуть за межею бідності (не згідно з європейськими стандартами, а відповідно до конкретних економічних реалій), дадуть відому відповідь: “Аби не гірше”. Куди вже гірше! І нарешті, як зрозуміти ненависть і ворожнечу між двома сім’ями, основу яких складають рідні брати та їх мати? Але вчитаймося в повість “Кайдашева сім’я”, де емоційна напруга родинних стосунків стала предметом аналізу Нечуя-Левицького, і отримаємо типову характеристику українського селянина.

“Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім’ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро”.

В той же час синтезація виробила в українця певні соціальні якості. Він характеризується такими рисами, як працьовитість, гостинність, ліричність, почуттєвість, що коріняться в його хліборобській натурі. А вибуялий індивідуалізм (за О. Кульчицьким), непоступливість, упертість, хитрість, егоїзм праначалом виходили з характеру воїна, пращура котрого вів князь Святослав на ворога, попереджуючи того чесним “Іду на Ви”. Але тоді русич мав принципово інші риси: рішучість, наполегливість, кмітливість, патріотизм, відповідальність. В антиподи вони стали перетворюватися внаслідок зміни соціокультурного середовища і цінностей, які це середовище породжувало.

Відомо, що суспільство рухає ідеями вперед його провідна верства. Однак реалізувати ідеї, тим більше, обернути їх на користь самого суспільства, можливо лише за умови, коли провідна верства має дух воїownika-продуцента /за висловом Д. Донцова/. Теоретики українського націоналізму Дмитро Донцов, частково В’ячеслав Липинський в психологічному естві українців виділяють применшення сили волі, відсутність вкрай необхідних якостей, які забезпечують високу напористість у відстоюванні державних та особистих інтересів шляхом світоглядної та фізичної експансії.

Стосовно українців поняття “націоналізм” трактувалося й трактується нині тільки як шовінізм під дещо іншою назвою “український буржуазний націоналізм”. І тепер українці-манкрути та більшість російськомовних громадян України так і ставлять знак рівності між націоналізмом в українців та поняттям “шовінізм”. А коли впритул пригледітися, то тільки російська культура й була для всіх культур, об’єднаних в Російську імперію, а потім у Радянський Союз, шовіністичною, під ще м’якшою назвою “культура народів

СРСР” з “мовою міжнаціонального спілкування”. Тому виникає потреба розкрити значення націоналізму й опуклити зміст шовінізму.

Націоналісти – гілочка від нації. Але гілочка найпотужніша, найосновніша. Все добре, красиве, вічне, непересічне, що створене за віки й тисячоліття, становить основу націоналізму. Це не сповідання й не теорія певної частини нації, це часточки розуму, таланту, рук, енергії, думок, життя сотень і сотень тисяч, мільйонів наших попередників на українській землі; це наш фольклор, обряди, традиції, наша мова, наша пам'ять, наше загострене відчуття честі, гідності, працьовитості. Націоналізм культивується на невмирущості історії народу, його доблесті та його стражданнях. Націоналізм – це неспотвореність історії прадідів, це вміння зберегти і пронести далі, аж до своїх онуків, вогонь і дух предків. Націоналізм – це найсильніші, найсвятіші, найчутливіші поривання нації в її найдостойніших синах і дочках.

Націоналізм не може бути ні тимчасовим, ні м'яким, ні буржуазним. Він є таким, яким є сам народ. Без націоналізму не було б жодної нації і жодної держави. І боротьба проти українського націоналізму чи скептичне відношення до нього є боротьбою проти української державності і зневага до українського народу.

Але націоналізм характерний тим, як це не парадоксально звучить для багатьох, що він об'єднує народи на найвищих його досягненнях, на чистоті національного “Я”, де кожна нація зачудовується іншою як частинкою світової культури. Те глибоке й неповторне, яке здатний зрозуміти інший в іншому через історію, культуру і є націоналізм. Краса – творення, а не руйнування, краса, що запліднюється добром, співпереживанням, формує в націоналістів такі якості, як взаєморозуміння, взаємопідтримка, взаємовідповідальність.

Проте коли націоналізм, або, точніше кажучи, почуття, що складають його основу, підпорядковують собі духовність інших народів, змушують орієнтуватися на чиєсь національне “МИ”, створюють державні умови для зневаги чи утвердження меншовартості іншої культури, культивують один національний взірець, тоді такий “націоналізм” без усяких переходів, без окремих відтінків стає шовінізмом. Ось така суттєва і цілком вловима грань у розуміння націоналізму та шовінізму. І не можна підмінювати націоналізм патріотизмом. Патріотизм – це певний етап в життєдіяльності певної особи, а націоналізм – найсокровенніше, ментальне в душі людини, від якого проростають і патріотизм, і геройство, і звитяжність, і милосердя. Таким чином, націоналізм – це ще й внутрішня спонука, осяяна свідомою любов'ю, що має на меті воскресити, утримати й розвинути в нації перевірене віками та поціноване людством.

Лекція 3

Тема 3. Життєвий світ людини та його соціально-психологічні характеристики

План

1. Ментальність та стиль життя.
2. Типові програми поведінки, діяльності, спілкування, вчинення.
3. Життєвий світ, життєвий шлях, життєвий проект.
4. Вчинок, як методологічна модель життєвого світу.
5. Сенс життя в структурі мотиваційного компоненту життєвого світу.
Екзистенційна полімотивація, криза, вакуум.

1. Ментальність та стиль життя

Ментальність – це колективне несвідоме, явище критичного осмислення, неререфлексоване етнічним загалом, який здебільшого вчинково діє й соціально утверджується за звичками, канонізованими віруваннями; притаманний даній нації варіант світосприймання, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

Менталітет – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибинне джерело розвитку культури як системи історично розвиткових надбіологічних програм життєактивності, що диференціюються на 4 складові (поведінку, діяльність, спілкування і вчинок) залежно від того, який соціальний досвід вони зберігають (від покоління до покоління), транслюють, забезпечуючи зміни та відтворення соціального життя в усіх його основних проявах.

2. Типові програми поведінки, діяльності, спілкування, вчинення

КУЛЬТУРА – система історично змінних надбіологічних програм людської життєактивності, яка утверджує цінність і самоцінність людської індивідуальності. „МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КВАДРАТ” ОСНОВНИХ СКЛАДОВИХ – НОСІЇВ КУЛЬТУРИ – ПРОГРАМИ ПОВЕДІНКИ, ДІЯЛЬНОСТІ, СПІЛКУВАННЯ І ВЧИНЕННЯ.

ПОВЕДІНКА – 1) система внутрішньо взаємопов'язаних дій, які здійснюються будь-яким складним (за організацією) об'єктом; ця система підкорена логіці і спрямована на реалізацію тієї чи іншої функції, притаманної даному об'єкту: збереження і розвиток життя індивіда, ліквідацію їхнього недостатку, досягнення певної мети; 2) одна із надбіологічних, історично розвиткових і ситуативно зумовлених, програм життєактивності, що забезпечує відтворення і зміну соціального життя в усіх його основних змістових і формальних виявах, регулюється суспільними нормами моралі і права та знаходить конкретне утілення в проступках (асоціальна поведінка) або вчинках (здебільшого гуманна, соціально і внутрішньо конструктивна поведінка). **КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ** – сукупність форм повсякденної поведінки людини (в праці, в побуті, в спілкуванні з іншими людьми), де знаходять зовнішнє вираження моральні та естетичні норми цієї поведінки. Культура поведінки розкриває, яким чином здійснюються в поведінці вимоги моральності, який зовнішній образ поведінки людини, в якій мірі органічно, природно, невимушено ці норми злились із способом життя, стали повсякденними життєвими правилами.

Українці, як і інші народи, наділені **соціетальною психікою, що є** субстанцією життя соціуму, котра передається від покоління до покоління у вигляді продукту наслідування історії і культури суспільства, вмішуючи географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які заселяли колись і заселяють нині дану територію (за О.Донченко).

Український менталітет характеризується наступними системотворчими ознаками (за Х.Василькевич, А.Фурманом):

- **інтроверсивністю** вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- **кордоцентричністю**, яка проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, емпатії, культуротворчості, яскравій обрядовості, пісенному фольклорі, естетизмі народного життя;
- **анархічним індивідуалізмом**, прояви якого спостерігаємо в різних формах партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, де бракує ясних цілей, достойної стійкості, організації, витривалості, дисципліни;
- **емоційністю** національної культури, котра виявляється в: нетрадиційній логіці образів і почуттів, котрі виводяться з досвіду здорового глузду; відносності правди і неправди, розмитості норм, законів, етичних принципів; схильності навіювати іншим культурам і суспільствам навіювати свої емоції і почуття; підвищеній рефлексивності, низькому рівні розвитку соціального інтелекту; високорозвиненім альтруїзмі; не агресивності та правовій лояльності.
- тяжіння до **морального буття**.
- **Раціональністю** соціетальної психіки, котра вказує на те, що український загальний зорієнтований на сприйняття будь-чого у деталях, піддаючи все по елементному і незавершеному аналізу, сприймає навколишній світ як диференційований взаємо спричинений смисловий простір, неспроможний швидко перебудуватися і змінити поведінкові, діяльнісні чи цілепокладальні установки.
- **інтернальністю** українського соціуму з переважанням емоційної складової, котра породжує його внутрішній конфлікт, дистресові та невротичні стани і характеризується: чергуванням сильних і слабких сторін спільноти, її зрілістю й водночас обмеженою самостійністю, відповідальністю і сумнівною послідовністю, народною мудрістю і низьким соціальним компонентом, свободолуби вістю, неприйняттям насильства над собою й разом з тим невдоволеністю життям.

екзекутивністю (жіночністю) українського соціального загалу, котра характеризується наявністю таких ознак: помірність у діях, реальна перевага споживання над творенням; пізнання дійсності засобами рефлексивного мислення, уявлення і вражень; переважання слухняності, сумлінності, романтичності над самодостатністю розсудливості; помітна трагедійність, страж дальності і моральність життєвого процесу, в центрі якого перебуває

жінка-мати; персоніфікація рідної землі (образ Неньки-України, матері-природи); внутрішня конфліктність, слабкість соціального характеру.

• **Цінностями особистого життя українського народу є** : орієнтація на пріоритет духовних цінностей, внутрішня свобода, особиста гідність, воля (самоконтроль, самодисципліна тощо), мудрість, розум, здоровий глузд, мужність, рішучість, героїзм, лагідність, доброзичливість, правдивість, поміркованість (в їжі, статевих стосунках, висловлюваннях тощо), урівноваженість в особистих і громадських справах, оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість, терплячість, гармонія душі та зовнішньої поведінки, зовнішньоетична вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність у побуті, відраза до лихослів'я тощо), підприємливість, старанність, ініціативність, працьовитість, цілеспрямованість, витривалість, наполегливість, самостійність (у мисленні, діяльності), творча активність (розвинені уява, інтелект, спостережливість тощо), дотримання слова, точність, самокритичність, почуття відповідальності, ощадливість, дбайливе ставлення до свого і чужого часу, вміння мовчати і слухати інших, культ доброго імені, надійність у праці, партнерстві, збереженні чужої таємниці, шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі, протидія згубним звичкам (алкоголізму, наркоманії, палінню тощо), щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених, уважність до власного здоров'я, заняття спортом, вдалий вибір сфери діяльності та повноцінна самореалізація, розвиток естетичних смаків і творчих здібностей, турбота про охорону довкілля (за О. Вишневським).

• **Цінності сімейного життя** - це подружня вірність, піклування про дітей, батьків і старших членів родини, пошана до предків, догляд за їхніми могилами, взаємна любов батьків злагода та довіра між членами родини, гармонія стосунків поколінь у родині, демократизм відносин, повага до прав дитини і старших, відповідальність за інших членів сім'ї, допомога слабшим членам сім'ї, гармонія батьківського і материнського впливу у вихованні дітей, спільність духовних інтересів.

Громадянські цінності - це прагнення до соціальної гармонії, обстоювання соціальної і міжетнічної справедливості, культура соціальних і політичних стосунків, пошана до закону, рівність громадян перед законом, самовідповідальність людини, права людини (на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливості тощо), недоторканність особи, право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, проведення зборів, на самовияв тощо, готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших людей, пошана до національно-культурних цінностей інших народів, повага до демократичних виборів і демократично обраної влади, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям (за О. Вишневським).

ДУХОВНІСТЬ народу – це: 1) категорія соціально-психологічна, культурологічна, морально-етична, що визначає засади і вартості суспільної

думки, світогляду, життєактивності загалом; 2) ретроспективне відображення духовного портрету нації, етносу, спільноти чи особистості, що окреслює поле форм їхньої активності у самоствердженні і перетворенні світу сьогодні і в майбутньому.

3. Життєвий світ, життєвий шлях, життєвий проект

ЖИТТЄВИЙ СВІТ – цілісність психічного життя, як усвідомлюваного, так і не усвідомлюваного, його проявів у вчинковій активності, спілкуванні, діяльності. **Життєвий цикл** передбачає, що плин життя має певні закономірності. Його етапи, котрі мають назву віків, циклічно повторюються. Особистість засвоює нові соціальні ролі, виконує їх і поступово залишає. Цикли сімейних, батьківських, трудових ролей пізніше повторюють нащадки. Циклічність також характеризує зміну поколінь у суспільстві, де молодші спочатку вчаться у дорослих, потім активно діють поруч з ними, потім у свою чергу соціалізують нове покоління. **Життєвий шлях** – це траєкторія приватного життя окремої особистості, яка окреслює творчий внесок кожної людини в історію суспільства, формування і розвитку людини у певному суспільстві. Кожна людина є творцем власної історії, головним режисером» тієї величної та унікальної вистави, якою є життя. Людина залежить від власного минулого, що безпосередньо впливає на сьогодення; вона залежить і від ставлення до майбутнього, від сподівань, бажань, мрій, очікувань. Уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє переживаються одночасно і визначають поведінку людини всі разом.

Як частка суспільства, як сучасник епохи, як представник покоління кожен із нас певним чином включає до власної історії сторінки історії людства, великий спектр соціально-історичних ритмів

4. Вчинок, як методологічна модель життєвого світу

ВЧИНОК – 1) дія, що розглядається з точки зору єдності мотиву та наслідків, намірів та справ, цілей та засобів, котра, за В.А.Роменцем, є найсуттєвішим, найглибіннішим осередком психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб'єктне, і суб'єктивне в їх різноманітних формах прояву людського в людині; 2) “буття-подія”, процес, що скеровується і переживається суб'єктом як автором і її учасником, котрий несе повну відповідальність за її наслідки (за М.М. Бахтіним); 3) всезагальний філософсько-психологічний принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

Проблема людини й світу полягає у вчинку людини, який або прикрашає його, або спотворює. Прикрашати світ вчинком - означає робити його людянішим, добрішим, чутливішим. Спотворити – значить додати у ньому жорстокості, лицемірства, тривоги.

Умови життя людини зумовлюють ситуації, в яких проявляється і здійснюється вчинок. Це *ситуативний* компонент. Кожна ситуація, яка в собі утримує і протиріччя, і здійснення, створює мотивацію вчинку. Це – мотиваційний компонент. Нарешті, прагнення до самовияву зумовлює *дійовий*

компонент вчинку, а на зміну йому настає *післядійовий*, який можна характеризувати як самопізнання.

Вчинок людиною здійснюється у пізнавальному та практичному ставленні до світу.

Пізнавальне ставлення до світу здійснюється на рівні індивіда та на рівні особистості. Індивід, пізнаючи світ, формує власний світогляд, а особистість розвиває позицію, власну “філософію”, щоб у такий спосіб проникнути в сутність буття й теоретично обґрунтувати його.

Практичне ставлення до світу індивід виявляє у діяльності: особистість на основі власної філософії здійснює акти самореалізації, які можна кваліфікувати як творчість. Особистість поєднує в собі і теоретичне, і практичне ставлення до світу, шукає сенс життя, перетворює ситуацію власною боротьбою, яка необхідність змінює на свободу.

Індивід практично пристосовується до обставин життя, він є відбитком ситуації й діє за необхідністю.

Проблема співвідношення біологічного й соціального в людині - безкінечна. Це співвідношення змінне на користь соціального в тій мірі, в якій людина творить саму себе у світі. Проте таке співвідношення існуватиме завжди, і ніколи його не можна буде звести тільки до соціального, тим більше – до біологічного. Можна також сказати, що відповідь на це запитання давно дала Біблія. В ній сказано, що людина створена “по образу і подобию” Божому. А це означає, що людина має право наближатися і своїм життям може наблизитися як завгодно близько до Бога, ніколи не переступивши межу, за якою починається небесна досконалість. Тобто вона завжди відходитиме від своєї біології, не маючи можливості остаточно позбутися її.

Найбільш яскравий спосіб вираження людської діяльності — вчинок з усім багатством його суспільно-особистісної суперечливості,— з одного боку, включає до свого змісту особливості історичного рівня культури людини, з іншого — сам визначає цю культуру, будучи виявом суб'єкта історичної діяльності.

Якщо в минулих історичних епохах можна простежити найтісніший зв'язок вчинку з міфологією, релігією, філософією, мистецтвом та іншими ідеологічними формами суспільного життя людини, то в ХІХ, а особливо у ХХ ст. вчинок об'єктивно пов'язується насамперед із науково-технічним прогресом. Революціонізуючий вплив науки і техніки на життя суспільства вирішальним чином визначає світогляд людини, її пізнавальні, естетичні та моральні відношення до дійсності, а через те і спосіб її суспільної поведінки. Не менш глибоким є вплив вчинку на науково-технічні досягнення людини. Вчинок стимулює і підкорює собі ці досягнення, включає їх у свою психосоціальну структуру.

У сучасних працях із психології та філософії проблема людської діяльності, її творчого, вчинкового характеру набуває першорядного значення. Зокрема, *С. Л. Рубінштейн* пропонує включити в онтологію людини дію, працю, саму людину, що творить, як необхідну та істотну ланку. В такому тлумаченні людина виступає як істота, яка реалізує свою сутність в об'єктивних

продуктах своєї творчості та усвідомлює себе через них. Специфіка людського способу існування визначається далі мірою зв'язку самовизначення та визначення з боку іншого (умови, обставини), характером самовизначення у зв'язку з наявністю у людини свідомих дій. Так виникають кардинальні питання про місце іншої людини в людській діяльності, причому інша людина береться тільки як спосіб, знаряддя або як моральна мета «моєї» діяльності. Виникає також питання про можливість усвідомлення безпосередніх результатів і непрямих наслідків будь-якої людської діяльності, вчинку, а також усвідомлення мотивації, детермінації людської поведінки, системи значень або цінностей. Велика кількість понять, представлених у С. Л. Рубінштейна, свідчить про істотні ознаки вчинку. На жаль, теоретично вони ще не упорядковані і виступають на передньому краї психологічної науки. Реалізація загальної теорії психіки передбачає визначення вчинкової дії та післядії як всезагального комунікативно-творчого акту, що здійснюється між людиною і світом. Виникає перше завдання: розкрити відношення людина—вчинок—світ, в якому вчинок не просто опосередковуюча ланка, а всеохоплюючий зріз буття, де в певному розумінні і людина, і світ постають як діалектичні моменти.

Сучасна психологія, конкретизуючи поняття «людина», має на увазі насамперед особистість. Російський термін «личность», маючи в собі старослов'янський корінь, повертає нас до слова «лик». «Личность» надає «лик» субстанції. «Зріз» і є цей «лик» — самовияв субстанції, матеріального і духовного світу. Тоді протилежний терміну «личность» буде термін не «світ», а близький за своїм значенням до «субстанції». «Личность» передбачає «лик» матеріального світу, матерія в собі «безлика».

Виникає друге завдання: показати вчинок у зв'язку з його науково-технічною оснащеністю. Остання не є зовнішнім аксесуаром вчинку, а його суттєвою історико-культурною визначеністю.

Вчинок є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної. Він виражає будь-яке відношення між особистістю і матеріальним світом. Це відношення можна правильно зрозуміти, коли зміст поняття «особистість» включить в себе те, що вже олюднене, освоєне, набуто людською індивідуальністю — знання, уявлення, усвідомлені закони. «Великий світ», включаючи свою особистісну визначеність, є світ не освоєний і протистоїть своєю таємницею особистості й передчувається за світом освоєним. Наявність великого, довершеного в собі світу передчувається в уявленнях особистості, в суперечливості пізнання, в осягненні прогалин знання, в естетичному сприйманні досконалих і спотворених форм. Ось чому свідомість особистості переступає власні межі і спрямовується до «світу великого». Це можна розглядати як духовний розвиток самої людини, як розкриття «великого світу», який пізнає себе через особистість. Це можна розглядати як духовне становлення самої людини, як саморозкриття «великого світу», як всезагальний вчинок, у відношенні до якого і людина, і сам «великий світ» виявляються у певному розумінні залежними феноменами.

Вчинок — це спосіб особистісного існування в світі. Все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом і його результатом. У цьому вузловому осередку буття виявляється активна творча взаємодія людини і світу. Вчинок формує і виявляє найістотніші сили особистості, як і самого «великого світу». Як єдино можливий ключ, він відкриває таємницю світу у формі практичного, технічного, наукового, художнього, соціально-політичного тощо освоєння. Ось чому вчинок слід розглядати як всезагальний філософський принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їхніх пізнавальному та практичному відношеннях.

Форми прояву вчинкової активності:

- *подолання залежності від ситуації* (шляхом перетворення своїх внутрішніх позицій, або унесенням змін у саму ситуацію, перетворення її у напрямі, що дає змогу отримати бажані свободу і незалежність);
- *мотивація саморозвитку* (актуалізує відповідну потребу й трансформується суб'єктом у певну мету);
- *вчинкове підпорядкування процесу творення засобів меті діяльності* (якщо визначення мети є для суб'єкта певною мірою "вчинком свободи волі", то вибір засобів є вчинком обов'язку: засіб з необхідністю має бути підпорядкований меті);
- *вчинок, що дає змогу суб'єкту перейти від наміру до дії* (щоб виконати прийняте рішення і діяти відповідно до мети, послідовно і вправно використовуючи обрані засоби, долаючи опір реальності, суб'єкту потрібна нерідко вся сила його духу, волі й енергії);
- *практична дія у вчинковому виконанні* (дія, втягнута в реальний світ, має багатший зміст, ніж мотивація, що переважає дію своїм ідеальним світом);
- *оцінка результатів суб'єктом своєї активності з точки зору кількісних, якісних та смислових критеріїв* (в плані осмислення результатів і способів здійснення своїх учинків формулюється смисл життя, визначається доля, оцінюється життєвий шлях людини. Критерії самооцінювання мають бути вироблені власними силами і творчо використовуватися стосовно кожного вчинкового прояву).
- *ефект післядії* (кожний здійснений учинок створює якісно нову ситуацію життєдіяльності індивіда, висуває нову проблему, розв'язання якої стає можливим лише у контексті саморозвитку психіки її суб'єктом. Саме ефектом післядії кожний учинок включається у перманентний процес самозбагачення людини результатами власної вчинкової активності).

Реально-практичну структуру вчинку складають наступні компоненти:

1. **ситуативний** – своєрідне поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що спричиняють певну форму активності особистості – вчинкової активності (сукупність соціальних, індивідуальних, культурно-історичних умов, обставин, подій);
2. **мотиваційний** – своєрідно властиве особистості первинне усвідомлення збуджуючого, спонукаючого характеру ситуації, що приводить до актуалізації певних мотивів вчинкової активності, до їх протиставлення чи поєднання (мотиви, спонуки, потяги, бажання, устремління до комунікації зі світом);
3. **дійовий** – весь комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення ;
4. **післядійовий (рефлексивний)** – комплекс пізнавально-перетворюючих дій особистості, спрямованих на вторинне, постдійове усвідомлення змісту здійснених нею вчинкових дій, на усвідомлення результатів її вчинкового діяння, на оцінювання, осмислення їх.

5. Сенс життя в структурі мотиваційного компоненту життєвого світу. Екзистенційна полімотивація, криза, вакуум.

СЕНС ЖИТТЯ – сутнісний, фундаментальний *атрибути суб'єкта життя*, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення.

Сенс людського життя як психологічна проблема. Проблема сенсовості існування є однією з найважливіших у психології, філософії, світогляді взагалі. Цю проблему можна сформулювати таким чином: чи варте життя того, щоб його прожити?

Які дії людини породжувалися вирішенням питання, наприклад, про істинність Птолемеєвої чи Копернікової систем, тобто проблеми про те, що навколо чого крутиться: Сонце навколо Землі чи навпаки? Люди погоджувалися або не погоджувалися з одержаними висновками, іноді використовували набуті знання у професійній діяльності й усе. А що може вчинити людина, якщо твердо вирішить, що її життя ні тепер, ні в майбутньому не має сенсу? Вона може позбавити себе життя. Отже, критерієм важливості проблеми сенсу життя є саме життя людини, мільйони (можливо мільярди впродовж людської історії, хто знає?) самогубців довели серйозність названої проблеми.

Психолог мусить уміти допомогти людині, яка розмірковує про сенс свого буття, відвернути її від крайніх рішень, а тому повинен особливо добре засвоїти психологічну сутність названої проблеми.

Відтоді як підліток чи юнак починає замислюватися над життям, він усвідомлює, що навколо багато безсенових речей. З етичного погляду, позбавляє життя сенсу смерть. Вона перетворює життя на незбагненну та

каральну для людини загадку. Зі смертю не хоче змиритися наша душа, про це добре знають ті, у кого померли особливо близькі та дорогі їм люди. Смерть робить життя якимось ошуканством, злим жартом, нікому не потрібною суєтою. Справді, навіщо щось творити, чогось досягати, прагнути, боротися за якісь ідеали, народжувати та виховувати дітей, якщо все це тлінне, тимчасове, на все чигає смерть. «Що ми тут? — тимчасові. Землю є й у землю підеш», — писав *Г.Цамблак* іще на початку XV ст.

Життя є замкнене у собі коло: народження, зростання, породження нового покоління, старіння та смерть. Нове покоління проходить той самий шлях, лишаючи за собою інше, нове покоління і так до безкінечності. Смерть індивіда існує нібито для утвердження роду. Але у такому випадку життя роду є ланцюг смертей. Отже, життя є замкнене у собі коло, прагнення, яке не досягає мети, а тому з необхідністю повертається до свого витoku та повторюється знову і знову. Це розуміння абсурдності буття переживається кожною особистістю зокрема, тому стає психологічною проблемою.

Особистість впевнюється, що крім кругообігу, нічого не існує у цьому світі. Недаремно коло є символом релігійного та філософського песимізму: *Геракліт* писав про вічний кругообіг речовин у природі, *Ф.Ніцше* — про вічне повернення. Отож, у Космосі можна віднайти лише безкінечний кругообіг та безсилля мислячого духу вирватися з нього. Цю думку геніально висловив *Ф.Достоевський* словами «чорта» в романі «Брати Карамазови»: «Думаєш все про теперішню землю, — говорить «чорт» Івану Карамазову. — Але ж теперішня земля, можливо, сама мільйон разів повторювалася; ну, відживала, тріскалася, розсипалася, розкладалася на складові частини; знову вода, яже бе над твердю; потім знову комета, знову сонце, знову із сонця земля; адже цей розвиток, можливо, безкінечно повторювався, і все в одній і тій же формі, знайомій до цяточки. Нудьга найдикіша». Такий же безкінечний кругообіг на рівні біологічному.

Цікавий образ безсенсового біологічного кругообігу подав *Є.Трубецький*. Кожний з нас, писав він, бачив оголені дерева влітку зі з'їденим листям. То є робота гусениць. Весною вони лупляться з яєць, закладених у підніжжя дерев і піднімаються вгору поїдати листя. Потім, коли дерева оголені, вони перетворюються на лялечок, потім — на білих метеликів. Метелики, літаючи над землею, переживають один-єдиний радісний момент кохання, щоб потім померти у жорстоких муках під час кладки яєць, які накриваються на зиму, ніби шубою, тілом метелика. Потім знову весною з яєць лупляться черв'яки, знову повзуть, їдять, окрилюються, люблять та помирають. Лялечки, метелики, черв'яки, лялечки, метелики, черв'яки, і так до безкінечності. Ось онаочнення життєвого кола, у межах якого в тій чи іншій формі крутиться на землі всяке життя.

Отже, всяке життя є колом. Життя хлібороба, який сіє, жне і знову сіє, безкінця уподібнюється колу року, життя робітника — конвеєру, чиновника — круговороту державної машини. У цьому круговороті людина перетворюється на гвинтик невідомо для чого працюючої машини.

Але кожна людина не просто живе, вона бореться з собі подібними за існування. Живий організм живе лише тому, що поїдає інший. Отож, бореться, щоб вижити, а виживши, починає боротися з іншим. Мисляча людина бачить повсюди постійний перехід мети (життя) в засіб (боротьбу), та навпаки, Безглузда безкінечність такого перетворення свідчить проте, що людина невисоко піднялася над біологічним кругообігом. Йому, кругообігу, діяльність духу підкоряється з такою ж необхідністю, як і діяльність тіла. Окреме життя в цьому кругообігу не має сенсу, є велике Даремно.

Сенс життя як психологічний феномен. На життєвому шляху самопізнання та самотворення рано чи пізно людина звертається до питання про смисл життя: «смысл життя взагалі» та «смысл мого власного життя». Ці дві площини вказують на два рівні філософствування людини: 1) відносно буття як такого, сутнього як такого, існування як такого; 2) відносно «мого життя», «мого покликання та призначення», сутності мого «Я». Цим типам філософствування властивий різний рівень абстрагованості від сутності проблеми, від реальності життя, від конкретних потреб життєдіяння певної людини. Коли йдеться про смисл життя як психологічний феномен, актуалізується другий рівень філософствування, а здобутки психологічної науки стають провідними на шляху розв'язання проблеми. Хоча, звичайно, певне узагальнення досвіду суміжних наук і насамперед філософської має здійснюватись, а його результат — застосовуватися.

«Запитувати про смисл, — писав *Є. Трубецькой*, — означає ставити питання про *безумовне значення* чогось, тобто про таке мислене значення, яке не залежить від чийогось суб'єктивного умонастрою, від свавілля будь-якої індивідуальної думки. Запитуємо ми про смисл якогось незрозумілого нам слова, про смисл певного нашого переживання або цілого нашого життя, питання завжди ставиться про всезагальне та безумовне значення чогось: мова йде не про те, що значить дане слово чи переживання для мене або для когось іншого, а про те, що воно *повинно* значити для всіх». Отже, коли йдеться про смисл, насамперед мається на увазі зміст або думка, що мають загальне значення і складають необхідний компонент будь-якого змісту, будь-якої думки взагалі.

Окрім такого *загального* значення, поняття «смысл» має специфічне значення *позитивної всезагальної цінності*, й саме в цьому аспекті воно постає, коли йдеться про смисл життя.

Коли йдеться про смисл будь-якого предмета, вказуються його *зв'язки у більш обширній системі*. Оскільки об'єктом розгляду може бути або ідеальний предмет (поняття), або реальний, можна говорити про смисл поняття (поряд із його значенням), встановлюючи його зв'язки з певною більш обширною істиною, або про смисл (призначення) предмета, маючи на увазі в даному випадку відношення його до більш широкої сфери реальності.

Якщо йдеться про смисл життя людини як живої істоти, то смисл постає як *телеономне поняття*, оскільки воно відображає певну цілеспрямованість діяльності та життєдіяльності взагалі.

Смисл життя пов'язаний з об'єктивно значущими цінностями, що усвідомлюються індивідом як необхідні, споріднені його сутності, бажані, як вища ціль його діяльності та намагань. До ціннісної основи смислу життя входить *життєво важлива, емоційно прийнята ціль*, яка не тільки об'єктивно доцільна, але й суб'єктивно стверджена, особисто визнана такою. В цілому смисл життя є сутнісним, фундаментальним *атрибутом суб'єкта життя*, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення.

За *І.Кантом*, смисл життя не поза людиною, а у ній самій, він іманентний особистості. Формотворчим фактором смислу життя є *ідея*, що приймається людиною як моральний закон власного життя, як *обов'язок*, що постає вищим благом для людини і саме так внутрішньо переживається нею. Поза людським буттям все існує лише як засіб, і тільки людина є «ціль сама по собі». Саме людина є суб'єктом морального закону, оскільки вона істота вільна та автономна. Смисл життя не існує сам по собі як певний атрибут реальності взагалі, він — в усвідомленні індивідом свого буття як власне людського. Смисл життя є безпосередній вияв особистості людини. Власне людський смисл надає поведінці та діянню індивіда в житті добровільне самопідпорядкування моральному закону; саме це, стверджує І. Кант, підносить людину над її власною природою. Умовою та духовною (ідейною) формою такого звеличування людини над собою є усвідомлення нею власного «людського місця» у світі. Відповідно, формою виявлення смислу життя є той чи інший *світогляд*, в якому представлені узагальнені уявлення людини про смисл буття як такого, принципи світобудови та можливі способи взаємодії зі світом.

Й.Г.Фіхте вказує на проблему смислу життя як на основу для філософських розмірковувань. Істинно людський смисл життя він убачає в досягненні індивідом повного порозуміння із самим собою, у розумі, у свободі, в діяльності, в тому, щоб людина «з простого продукту природи стала вільною розумною істотою». Розуміння смислу життя базоване на певній концепції природи людини: кожна тварина є те, що вона є; тільки людина первісно — ніщо. Тим, чим вона повинна бути, вона має зробитися, і зробитися сама собою, своєю свободою. «Я можу бути тільки тим, чим я себе зроблю сам», — провідний моральний імператив Фіхте. Смисл життя полягає в розвитку людини, що є адекватним її власній природі. Смисл життя — власне у становленні людини особистістю. Але цей процес, ця складна діяльність не є замкненою в індивіді; вдосконалюючись, сама особистість удосконалює світ.

Г.В. Ф.Гегель бачив основу для вирішення проблеми смислу життя у створенні складної синтезованої пояснювальної системи розвитку буття, сутнього як такого. Ця система являє собою діалектичну єдність трьох ліній розвитку: людського пізнання та його логіки; форм буття світу; ряду цінностей, що безкінечно збагачуються. Саме тому всяке окреме буття і має розумітися як ланка в ланцюзі триєдиного світового процесу, і тим самим, відповідно, може бути визначений його смисл. Таким чином, смисл життя є

щось надійдивідуальне, пов'язане з діалектикою світового процесу. Гегель указував, що вища сила — Бог — надає людям здатність жити особливими пристрастями та інтересами, але те, що отримується на цьому шляху — це виконання його намірів, які є дещо іншими порівняно з тим, до чого прагнуть самі люди. Особистість не є самодостатньою, абсолютно вільною, проте вона здатна впливати на розвиток явищ, керуючись настановами вищої сили.

Говорити про смисл життя безвідносно до особистості, конкретного живого індивіда неможливо, оскільки завжди існує *чимось* та *кимось* усвідомлюваний смисл життя. В той же час, будучи особистісним феноменом, смисл життя за своєю суттю є дещо над-індивідуальне, надособистісне, що пов'язує життя індивіда з надіндивідною системою значень, цінностей та смислів. Проте це підпорядкування є й власним атрибутом особистісного буття, і виявленням свободи особистості.

Смисл життя усвідомлюється та формується людиною на певній світоглядній (філософській або релігійній) основі. Звідси нерозривний зв'язок творення людиною смислу життя з її власною філософською та релігійною творчістю. Суть цього зв'язку в тому, що смисл життя постає своєрідною інтеграцією системи цінностей, що функціонують у певному суспільстві; цінностей, що належать світовій людській культурі в цілому; цінностей, які сама людина здатна творити в реальності свого безпосереднього самобуття.

Глибинна сутність осмислення людиною світу та власного «Я» полягає в тому, що смисл речей, за *М.О.Бердяєвим*, «відкривається не входженням їх в людину, при пасивній її установці щодо речей, а *творчою активністю* людини, що проривається до смислу через світ безглуздя. В предметному, речовому, об'єктному світі смислу немає. Смисл розкривається з людини, з її активності і означає відкриття людиноподібності буття. Позалюдське ідеальне буття безглузде. А це означає, що смисл відкривається в духові, а не у предметі, не в речах, не в природі, тільки в духові буття є людяним... Творча активність людини зовсім не означає конструювання. Смисл не в об'єкті, що входить у думку, і не в суб'єкті, що конструює свій світ, а в третій, не об'єктивній і не суб'єктивній сфері, в духовному світі, в духовному житті, де все є активністю і духовною динамікою. Якщо пізнання відбувається щодо буття, то в ньому активно виявляється смисл, відбувається просвітлення темряви буття. Пізнання є саме духовне життя. Пізнання відбувається з тим, що пізнається».

Лекція 4

Тема 4.Індивідуально-психологічна характеристика особистості

План

1. Особливості стимулювання та гальмування психологічної діяльності людини.
2. Соціальна неповторність особистості.

1. Особливості стимулювання та гальмування психологічної діяльності людини.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (згідно з концепцією персоналізації

А.В.Петровського), включає наступні складові:

1. *Внутрішньоіндивідуальна* підсистема, яка представлена темпераментом, характером, здібностями людини, всіма характеристиками її індивідуальності;
2. *Інтеріндивідуальна* підсистема, яка виявляється у спілкуванні з іншими людьми і в якій особистісне виступає як прояв групових взаємовідносин, а групове – в конкретній формі проявів особистості;
3. *Надіндивідуальна (метаіндивідуальна)*, в якій особистість виноситься як за межі органічного тіла індивіда, так і поза зв'язки “тут і тепер” з іншими індивідами. Цей вимір особистості визначається “внесками”, що їх робить особистість в інших людей.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (за К.К.Платоновим у межах системно-діяльнісного підходу):

1. *Підструктура спрямованості*, яка об'єднує спрямованість, ставлення та моральні якості особистості. Елементи особистості, що входять до цієї під структури, не породжуються природними задатками і відображають індивідуально заламлену класову свідомість. Формується ця під структура шляхом виховання і є соціально зумовленою;
2. *Підструктура досвіду*. Вона включає в себе знання, навички, уміння і звички, набуті в індивідуальному досвіді через навчання, але вже з помітним впливом біологічно зумовлених властивостей особистості. Її називають ще індивідуальною культурою, підготовленістю;
3. *Біологічно зумовлена підструктура*: темперамент, статеві й вікові особливості, патологічні зміни. Ці елементи залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.
4. *Підструктура психічних процесів*.

СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ (за С.Рубінштейном):

1. *Що хоче особистість?* (Спрямованість, установки, потреби, інтереси).
2. *Що може особистість?* (Здібності, обдарованість).
3. *Що є особистість насправді?* (Темперамент, характер).
4. *Що повинна особистість?* (Ставлення до вимог суспільства та інших людей).

За висловом українського психолога Г.С. Костюка, психологічна структура особистості – це “система систем”. Справді, в особистості розвиваються, диференціюються та інтегруються психічні властивості під впливом соціальних факторів за умови здійснення нею діяльності та спілкування.

У структуру особистості входять: психічні процеси, психічні властивості, емоційно-вольова сфера, мотиваційна сфера, духовний світ, ціннісні орієнтації, досвід тощо.

У побудові структури особистості можна виділити три основних підходи:

- 1) соціально-психолого-індивідуальний;
- 2) діяльнісний;
- 3) генетичний.

Перші спроби змоделювати психологічну структуру особистості як двовимірну систему зробив К.К. Платонов. У його варіанті структура особистості була поділена на два ряди, де перший ряд мав такі підструктури: підструктура спрямованості, підструктура досвіду, підструктура психічних процесів, підструктура біопсихічних властивостей. Другий ряд системи складався з підструктур здібностей і характеру.

Складністю психічної організації самої людини, її функцій та діяльності. При цьому варто усвідомити, що чим більше й глибніше людина пізнаватиме саму себе, тим складніші системні утворення відобразатимуть психологічну структуру особистості.

Основу системної психологічної структури особистості складають три базові виміри. Перший – соціально-психолого-індивідуальний (вертикальний), до якого входять: спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні якості. Другий – діяльнісний (горизонтальний), котрий охоплює: потребнісно-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілетворні, результативні, емоційно-почуттєві компоненти діяльності. Третій – генетичний (віковий), куди входять: задатки, здібності.

III. Генетичний вимір (“віковий”):

3.1. – Задатки;

3.2. – Здібності

Найважливішим складником у структурі особистості є свідомість, на основі якої формується самосвідомість.

У психології свідомість розуміють як відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності та самої себе. Простіше кажучи, кожна людина індивідуально має уявлення про світ, про себе та свою діяльність.

Свідомість не тотожна психіці людини. Це особливий психічний процес або сукупність процесів. Вона сформувалася в процесі суспільного розвитку людини і є особливим утворенням в її структурі. Прийнято вважати, що свідомість виникла завдяки людській праці як специфічному виду людської діяльності. Це така функція людської психіки, яка адекватно, узагальнено й цілеспрямовано відображає у символічній формі зовнішній світ і творчо його перетворює, яка у відчуттях, що надходять із зовнішнього середовища, оцінює його, аналізує, чинить відповідні дії (приспосовується сама або пристосовує світ). Нарешті, свідомість емоційно сприймає дійсність та її наслідки, контролює власну поведінку й керує нею, організовує свій матеріальний світ і духовне життя.

Отже, свідомість – не просто образ дійсності, а особлива форма психічної діяльності, зорієнтована на відображення і перетворення дійсності.

Основними компонентами свідомості є знання та переживання. Щоб усвідомити що-небудь із зовнішнього світу або знати про самого себе, треба систематизувати свої знання про той чи інший об’єкт пізнання й класифікувати

їх. На основі переживань людина вибирає із навколишньої дійсності значущі для неї явища, події, факти, оцінює їх й виявляє своє ставлення до обставин, які вже є або можуть бути, й цим самим створює умови для актуалізації механізмів, котрі забезпечують розгортання й поглиблення знань.

Свідомість не дається людині від народження, вона є суспільним продуктом.

Основними ознаками самосвідомості є орієнтація людини на осмислення своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки. Самосвідомість – це також знання людини про саму себе засобом рефлексії (погляду збоку). Така сукупність знань є змістом самосвідомості, а її серцевина – самооцінка особистості. Самооцінка може бути адекватна або неадекватна, завищена або занижена. Вона впливає на процес саморегулювання та самореалізації людини у стосунках з іншими людьми, природою, світом матеріальних речей.

До соціально-психологічної структури особистості входить: світ психічних явищ людини, психічні процеси, властивості, стани, утворення і соціально-психологічні явища і процеси.

Світ психічних явищ людини охоплює всі явища і процеси, які відображають основний зміст психіки людини і які вивчає психологія як специфічна сфера знань.

Психічні процеси – це психічні явища, що забезпечують первинне відображення і усвідомлення людиною впливів навколишньої дійсності. Як правило, вони мають чіткий початок, певне протікання і яскраво виражене закінчення.

Психічні процеси поділяться на: пізнавальні (відчуття, сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, уява, мислення, мова), емоційні і вольові.

Відчуття – це відображення в корі головного мозку окремих властивостей предметів та явищ навколишнього світу, що діють у даний момент на рецептори людини.

Органи відчуття одержують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок, який щосекунди отримує і переробляє її величезний потік. Завдяки цьому у нас виникає адекватне відображення навколишнього світу і стану самого організму.

Відчуття виникає як реакція нервової системи на той чи інший подразник і має, як і будь-яке психічне явище, рефлекторний характер. Фізіологічною основою відчуття є нервовий процес, що виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор.

Види відчуттів.

Зорові відчуття мають основне значення у пізнанні людиною зовнішнього світу. Зорові відчуття виникають внаслідок діяння світлових променів (електромагнітних хвиль) на чутливу частину нашого ока, зорового апарата.

Завдяки зоровим відчуттям ми пізнаємо форму, світло і колір предметів, їх розміри, об'єм, віддаленість. Зорові відчуття допомагають людині орієнтуватися в просторі, координувати свої рухи. Звичайне людське око реагує на світло, що характеризується довжиною хвилі від 390 до 760 мілімікронів.

Слухові відчуття. За допомогою слуху ми контролюємо свою і чужу мову і в разі необхідності виправляємо вимову. Подразником для слухового аналізатора є звукові хвилі - повздовжні коливання частинок повітря, що поширюються на всі боки від джерела звуку. Орган слуху людини реагує на звуки частотою в межах від 16 до 20000 коливань за секунду. Вухо найчутливіше до звуків частотою близько 1000 коливань за секунду.

Нюхові відчуття. Органами нюху є нюхові клітини, розміщені у верхній частині носової порожнини. Подразниками для нюхового аналізатора служать частинки пахучих речовин, які потрапляють у носову порожнину разом з повітрям.

Смакові відчуття. Смакові відчуття спричиняються дією на смакові рецептори хімічних властивостей речовин, розчинених у глині або воді.

Є чотири елементарні смакові відчуття: відчуття солодкого, кислого, соленого й гіркого.

Шкірні відчуття охоплюють: дотику або тактильні відчуття; холоду; тепла; болю.

Рухові і дотикові відчуття. Рухові або кінетичні відчуття – це відчуття руху й положення органів тіла. Рухові відчуття сигналізують про силу скорочення м'язів і про положення частин нашого тіла, про те, наприклад, наскільки зігнута рука в плечовому, ліктьовому суглобі тощо.

Відчуття рівноваги. Органи відчуття рівноваги містяться у внутрішньому вусі й подають сигнали про рух і положення голови.

Органічні відчуття. До органічних відчуттів належать відчуття голоду, спраги, ситості, нудоти, внутрішніх болів тощо. Рецептори цих відчуттів містяться в стінках більшості внутрішніх органів: стравоходу, шлунку, кишечника.

Вібраційні відчуття. Цей своєрідний вид відчуттів виникає при дії на поверхню тіла коливань повітря, зумовлених рухом або коливанням тіла.

Сприймання.

Сприйманням називається відображення в свідомості людини предметів і явищ при їх безпосередньому впливі на органи чуття.

Сприйняття – складна діяльність, у процесі якої людина глибоко пізнає навколишній світ, обстежує предмети, які сприймає.

У процесі сприймання не всі аналізатори мають однакову вагу. Один з аналізаторів зазвичай є провідним. Залежно від того, який аналізатор відіграє у сприйманні основну роль, розрізняють такі види сприйняття: зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові. Складні види сприйняття (в навчальній діяльності) є комбінаціями, поєднанням різних видів сприйняття.

Сприйняття не є просто механічним, дзеркальним відображенням у мозку людини того, що перебуває перед її очима, або того, що чує її вухо. Сприйняття - це завжди активний процес, активна діяльність. Властивості сприймань: осмисленість, предметність, цілісність, структурність, цілісність.

Увагою називають спрямованість психічної діяльності на певні предмети або явища дійсності за умови абстрагування від усього. Це виокремлення предмета або явища дійсності з багатьох інших, які оточують людину. В

результаті такого виокремлення відбувається повне і чітке відображення в мозку людини предмета чи явища.

Увага може бути мимовільною (ненавмисною) і довільною (навмисною).

Увага, яка виникає без будь-якого наміру і без заздальгідь поставленої мети, називається мимовільною.

Увага, що виникає внаслідок свідомо поставленої мети, називається довільною. Довільна увага виникла у людини і розвивалася в процесі праці, адже без здатності спрямовувати і утримувати увагу в процесі праці неможливо здійснювати трудову діяльність.

Окрім довільної та мимовільної уваги, виділяють ще один вид уваги – *післядовільну*, яка поєднує в собі деякі риси довільної і мимовільної уваги. Післядовільною вона називається тому, що виникає на основі довільної уваги і після неї. Наприклад, учень пише домашній твір на тему, як він провів літо. Спершу ця робота його зовсім не хвилює, він береться за неї неохоче, робить великі зусилля, аби примусити себе працювати, нарешті зосереджується (довільна увага). Та ось він поступово захоплюється – пише вже охоче, зосереджено. Він захоплений тим, що пише, намагається передати почуття у творі. Довільна увага перейшла у післядовільну. Післядовільна увага, як видно з наведеного прикладу, поєднує в собі деякі особливості довільної уваги (цілеспрямований характер, усвідомлення мети) і деякі риси мимовільної уваги (не потрібні вольові зусилля, щоб її підтримувати.).

Основними властивостями уваги є: обсяг, розподіл, зосередженість, стійкість (і абстрагування), переключення.

Процес запам'ятовування, збереження й наступного пригадування або упізнавання того, що людина раніше сприймала, переживала чи робила, називається **пам'яттю**. Основними видами пам'яті є: рухова, емоційна, образна, словесно-логічна, сенсорна, короткочасна, довготривала, мимовільна, довільна, смислова, механічна.

Крім видів пам'яті як таких, вивчають і досліджують ще й процеси пам'яті. При цьому в якості основи розглядають різноманітні функції, які виконує пам'ять в житті і діяльності. До процесів пам'яті відносять: запам'ятовування, відтворення, а також збереження і забування матеріалу.

Запам'ятовування можна означити як процес пам'яті, в результаті якого проходить закріплення нового шляхом пов'язування його з набутиим раніше досвідом.

Відтворення можна визначити як процес, результатом якого є актуалізація закріпленого раніше змісту психічної діяльності і відновлення цього змісту з довготривалої пам'яті та переведення її в оперативну.

Забування особливо інтенсивно проходить зразу після заучування, а потім сповільнюється. Числені дослідження показали, що темп забування залежить і від змісту матеріалу, його усвідомленості. Чим глибше усвідомлений матеріал, тим повільніше він забувається. Однак і відносно осмислений матеріал забувається спочатку швидше, а потім повільніше.

Збереження матеріалу визначається рівнем його затребуваності в діяльності особи.

Мислення – це соціально обумовлений, нерозривно пов'язаний з мовою психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового, процес опосередкованого і узагальненого відображення дійсності в ході її аналізу й синтезу. Мислення виникає на основі практичної діяльності із чуттєвого пізнання і далеко виходить за його межі.

Мисленнєва діяльність людей здійснюється при допомозі мислительних операцій – порівняння, аналізу і синтезу, абстракції і конкретизації, узагальнення й відбувається в певних формах: поняттях, судженнях та умовиводах.

Порівняння – це мисленнєве встановлення схожості й відмінності між предметами та явищами дійсності. Порівняння предметів та явищ між собою проводиться завжди на базі певних знань та критеріїв.

Аналіз – це мисленнєве розчленування предмета чи явища на складові частини, відокремлення в ньому окремих ознак і властивостей.

Синтез – це мисленнєве поєднання окремих елементів, частин і ознак в одне ціле.

Абстракція лежить в основі узагальнення – об'єднання предметів у групи за методологічно подібними ознаками, які включаються в процес абстрагування.

Конкретизація – це мислительна операція, внаслідок якої ми надаємо предметного, наочного характеру тій чи іншій абстрактно-узагальненій думці – поняттю, правилу, закону.

Є три форми мислення: поняття, судження й умовиводи.

Поняття – це знання суттєвого, загального в предметах і явищах дійсності.

Судження – форма мислення, яка містить у собі ствердження або заперечення чого-небудь.

Умовивід – складна мислительна діяльність, у процесі якої людина, зіставляючи й аналізуючи різноманітні судження, приходять до нових загальних чи окремих висновків.

Способами мислення є індукція і дедукція.

Індукція – спосіб міркування від окремих суджень до загального, встановлення загальних законів та правил на основі вивчення окремих фактів та явищ.

Дедукція – це спосіб міркування від загального судження до окремого, пізнання окремих фактів та явищ на основі знання загальних законів і правил.

Види мислення. Застосовуючи різні критерії, можемо виділити такі типи мислення: інтуїтивне й дискурсивне (аргументаційне), творче й відтворююче, образно-рухове, конкретно-уявне й абстрактно-логічне.

1. Інтуїтивне й дискурсивне мислення.

На деякі питання, які виникають упродовж життя, ми знаходимо відповіді за допомогою інтуїції. При інтуїтивному мисленні людина не може пояснити, як прийшла до певних висновків. Знає відповідь на якесь питання, але не вміє аргументувати свої погляди, неспроможна підтвердити правильність своїх переконань як для самої себе, так і для оточення.

2. Творче (продуктивне) й відтворююче (репродуктивне) мислення.

Творче мислення – це найцінніша форма мислення (деколи саме цю форму називають креативним мисленням). У складних ситуаціях ми переважно знаємо, чого хочемо, але не завжди – які засоби потрібні для досягнення мети. Творче мислення дозволяє нам їх відшукати.

Але в житті людини частіше проявляється менш ефективний тип мислення. Коли зустрічаємося з якимось завданням, то буває достатньо звернутися до нагромаджених раніше знань і вибрати таку дорогу для досягнення мети, якою вже неодноразово послуговувалися ми самі або інші люди. У цьому випадку використовується відтворююче мислення.

3. Образно-рухове мислення.

Ця форма проявляється на найперших етапах розвитку особистості. Даний спосіб мислення цілковито домінує в дітей у віці до двох з половиною років. Він частіше виявляється у вчинках, ніж у словах. Образно-рухове мислення переважно використовується при виконанні простих видів діяльності, у практичних ситуаціях.

4. Конкретно-уявне мислення.

Цей тип мислення виникає на подальшій стадії онтогенетичного розвитку особи, але виявити його можна вже в трирічних дітей. Таке мислення пов'язане з вчинками, однак опирається не лише на сприйняття, актуальні в дану мить, але й на творчі та відтворюючі уявлення.

5. Абстрактно-логічне (понятійне) мислення.

Це найвищий в онтогенезі рівень мислення, який з'являється в процесі розвитку особистості найпізніше – під впливом навчання в школі та засвоєння наукових понять, принаймні в кількох галузях знань. Абстрактно-логічне мислення проявляється в умінні висловлювати свої думки за допомогою словесних і числових символів та умовних знаків.

Психічні властивості особистості.

Це найбільш стійкі особливості особистості, що постійно проявляються і забезпечують певний якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності, типовий для конкретної людини. До психічних властивостей відносяться: спрямованість, темперамент, характер і здібності.

До біопсихічних властивостей людини відносяться тип *темпераменту*, *здібності* та *емоційність*. Вони є продуктом генної програми, яку “озвучує” вища нервова діяльність мозку.

В історії психології відомо кілька теорій темпераменту. Найдавніша з них – гуморальна, яка пов’язує темперамент зі специфікою мікросередовища організму людини. На основі цієї теорії конкретизувалися різні підходи до визначення типів темпераменту. Так, Еммануїл Кант поділив одних людей на темперамент вдачі, а інших – на темперамент діяльності; Ганс Юрген Айзенк – на емоційних і неемоційних.

У ХХ столітті була обґрунтована соматична теорія темпераменту Е. Кречмера, який пов’язував поведінку людини з будовою її тіла.

Іван Павлов, досліджуючи діяльність вищої нервової системи людини й тварини, обґрунтував вчення про її властивості. Основою темпераменту він вважав силу, зрівноваженість, рухливість нервових процесів. Це індивідуально-психологічна характеристика людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їх психічних процесів. Найяскравіше темперамент виявляється в емоційному житті та руховій сфері. Доведено, що темперамент істотно впливає на розвиток багатьох рис людини, її здібностей, визначаючи в ряді випадків і профпридатність. (Психологічний словник за редакцією В.І. Войтка, Київ, Вища школа, 1982, с.190).

Темперамент – це форма способу життя, яка виникає на ґрунті розвитку й дозрівання, а не навчання й виховання. Протягом життя людини темперамент зазнає незначних змін.

Проте навряд чи є ще одне таке фундаментальне поняття, яке було б усім так добре зрозуміле на рівні здорового глузду, але фактично було б так мало вивчене, незважаючи на численні дослідження.

Зрівноваженість нервових процесів залежить від співвідношення сили процесів збудження і гальмування. Рухливість або функціональна рухливість визначається швидкістю переходу нервових клітин від стану збудження до гальмування і навпаки.

Звідси були визначені три сильні та один слабкий типи нервової системи.

Люди поділяються на чотири типи темпераменту. Сильний жвавий тип (сангвінік), сильний інертний тип (флегматик), сильний нестримний тип (холерик), слабкий вразливий тип (меланхолік).

Сангвінік – тип темпераменту людини, який найуспішніше може займатися управлінською діяльністю. Характеризується врівноваженістю, енергійністю, спокоєм, високою працездатністю і впевненістю в собі. Сангвінік— людина діяльна, весела, адаптується миттєво до обставин, що змінюються. Сангвінік ініціативний, енергійний, але не любить одноманітної рутинної роботи. Він швидко засвоює нові вимоги і швидко входить в контакт з незнайомими людьми і, таким чином, добре орієнтується в тимчасовому колективі. Легко здобуває та змінює досвід. Недоліком можна вважати певну непослідовність у діяльності. Настрій, інтереси та захоплення змінні.

Сангвінік показує високу продуктивність при динамічній і різноманітній праці. Найкраще йому підходить робота, яка вимагає швидкої реакції, врівноваженості.

Флегматик – тип темпераменту людини, який характеризується зниженою реактивністю, повільним темпом рухів, низькою експресією. Флегматик – людина серйозна, спокійна, поважна. У стабільній ситуації працює продуктивно і відчуває себе впевненою. До обставин, що змінюються, та до незнайомих людей зникає повільно, характеризується виключною наполегливістю. Тому таку людину добре використовувати в тих професійних групах, де є конфлікти. Флегматик терпеливий і витривалий. Його рухи і мова сповільнені, він не достатньо винахідливий, проте дуже виконавчий. Увагу концентрує і переключає повільно. Йому важко змінити старі звички. З незнайомими людьми в контакт вступає неохоче, на нові враження реагує сповільнено. У флегматика майже відсутній емоційний елемент, але якщо його вивести з рівноваги, то він може діяти напористо й агресивно.

Флегматику найкраще підходить робота, яка вимагає методичності, холонокровності і тривалої працездатності.

Холерик – тип темпераменту людини, який характеризується підвищеною збудженістю, різкістю рухів і емоційною реактивністю. Холерик – людина з непередбаченими емоційними проявами, легко йде на конфлікт. Йому не бажано давати доручення, де потрібна витримка. Він не затрачає багато часу на глибоке обмірковування рішень і ґрунтовний підхід до справи. Холерик швидше за інших орієнтується в обставинах, що змінюються, винахідливий у суперечках, дискусіях. До нових обставин адаптується швидко. Його дратує одноманітна робота. Людину з таким темпераментом добре використовувати в маркетинговій діяльності. Холерик буде почувати себе цілком комфортно, працюючи рекламним агентом, фізично та психічно холерик швидко втомлюється, не любить контролювати свою роботу, внаслідок чого результати його роботи і навіть сам процес потрібно контролювати.

Холерика характеризує циклічність праці, здатність переборювати значні труднощі у процесі досягнення мети, але коли його покидають сили і втрачається віра у власні можливості – може взагалі перестати працювати.

Меланхолік – тип темпераменту, який характеризується надмірною чутливістю, сором'язливістю. Меланхолік намагається бути поза колективом, ухиляється від контактів з оточуючими, замкнутий, некомунікабельний. Його настрій не завжди залежить від обставин, він може розплакатися, ображається на дрібниці. Малоенергійний, швидко втомлюється, наділений низькою працездатністю. Його важко “розговорити”, тому що він боїться помилитися, сказати щось невпопад. Він невпевнений у собі і вимагає постійної уваги та похвали з боку вищепоставленої особи чи лідера, часто потребує допомоги в соціально-психологічній адаптації, орієнтації в соціально-політичному середовищі, в результаті чого його соціальна активність може зрости. Меланхоліку підходить стандартна, постійна робота в ранкові години, здебільшого індивідуального характеру.

Меланхоліки нерішучі у складних обставинах, їм не підходить робота, пов'язана з ризиком. У звичайній обстановці меланхолік може бути досить контактним, успішно працювати, проявляти наполегливість, переборювати труднощі. Тому меланхолікам не рекомендується часто змінювати місце роботи.

Темперамент характеризується такими властивостями: активність, реактивність, сенситивність, темпи реакцій, пластичність, емоційна збудливість.

Активність свідчить про динаміку енергетичної напруженості життя індивіда. Встановлено, що на активність особи впливає збудження лобової частки кори, сітчастого утвору, а також взаємодія різнорівневих структур організму, а саме: обміну речовини, особливостей будови тіла та властивостей нервової системи.

Реактивність – характеристика інтенсивності реагування людини на змінні ситуації життя. Високореактивні люди під впливом обставин найчастіше здійснюють мимовільні дії, приймають не до кінця продумані рішення. Низькореактивні, навпаки, виявляють обачливість, прагнуть повністю осмислити ситуацію. Головним показником реактивності є час, який минає від здійснення події до початку певної поведінки. Реактивність також залежить від характеристик збудження різних мозкових структур.

Сенситивність – здатність індивіда переживати певні події. Ступінь переживання і є сенситивність як одна з властивостей темпераменту. Високосенситивні люди вразливі, нерішучі, сором'язливі, чутливі до несподіваних і непередбачуваних ситуацій.

Темп реакцій – швидкість перебігу різних психічних явищ. Показниками темпу реакцій є швидкість переробки інформації, час розв'язування проблеми, запам'ятовування, забування, відтворення змісту інформації, яка характеризується обсягом, повнотою, умовами за яких здійснюються ці психічні процеси. Люди з високим темпом реакції швидше орієнтуються і приймають рішення, але допускають більше помилок, з низьким – навпаки.

Пластичність – виявляє властивість людини пристосуватися до змін умов життя. Висока пластичність сприяє зниженню конфліктності і підвищує терпимість до умов життя, стосунків з іншими людьми.

Емоційність вказує на швидкість виникнення і перебігу емоцій. Люди, які реагують навіть на слабкі впливи, емоційно нестійкі, і, навпаки, люди, які реагують тільки на сильні впливи (подрозники) – емоційно стійкі.

Характер – це психічна якість особистості, яка визначає лінію поведінки людини і виражається в її ставленні до навколишнього світу, праці, інших людей, до самої себе.

Характер – це сукупність порівняно стійких і постійних рис та якостей особистості, які зумовлюють особливості її індивідуальної та соціальної поведінки і взаємодії з іншими людьми. Знати характер людини – означає знати ті суттєві її риси, які з визначеною логікою та внутрішньою послідовністю проявляються у вчинках людини.

Незважаючи на те, що характер складається із багатьох різних рис, він не є їх механічною сумою. Різні риси, які входять до характеру, пов'язані один з одним і створюють цілісну його структуру, яку можна розглянути в загально-психологічному, типологічному аспектах, а також в аспекті індивідуальних особливостей.

До структури характеру входять такі взаємопов'язані суттєві компоненти, які є спільними для всіх людей. Структура і зміст характеру кожної людини визначаються:

- а) динамікою волі (від того, наскільки здатна людина реалізувати свої цілі, тобто слабка чи сильна її воля);
- б) специфікою прояву емоцій людини та емоційного фону (наприклад, конфліктного), який супроводжує ті чи інші її вчинки;
- в) інтелектуальними здібностями людини;
- г) взаємозв'язком всіх цих компонентів (для структури характеру важливо те, наскільки вони злиті в єдине, гармонійні між собою чи ж, навпаки, перебувають в конфлікті, протирічать один одному).

Характер тісно взаємопов'язаний зі спрямованістю особистості, що проявляється в особистому вибірковому ставленні особистості до вимог реального світу і таким чином здійснює вплив на діяльність людини.

Особливості темпераменту також накладають відбиток на характері та соціальній поведінці людини. Однак те, яка зі сторін темпераменту (позитивна чи негативна) стане якістю характеру, залежить від умов його формування.

Характер формується під впливом суспільних умов в результаті діяльності особистості. В той же час характер є проявом цілісності особистості, тому необхідно мати на увазі і її індивідуальний розвиток протягом всього життя.

При однакових зовнішніх умовах різні люди будуть з неоднаковою ефективністю засвоювати знання, вміння і навички. Там, де одна людина все "схоплює на льоту", інша витрачає багато часу і сил. Одна досягає високого рівня майстерності, а інша при всьому старанні – лише певного середнього рівня. Є деякі види діяльності, наприклад, мистецтво, наука, спорт, в яких успіху може досягнути лише людина з певними здібностями.

Здібності – це психічна якість особистості, яка відображає прояв таких її особливостей, які дозволяють опанувати один чи декілька видів діяльності і успішно займатися ними. Здібності бувають спеціальні й загальні.

Спеціальні (професійні) здібності – це можливості розвивати окремі психічні процеси і якості особистості для певного конкретного виду діяльності: наприклад, можливість розвитку педагогічної уваги є необхідною спеціальною здібністю вчителя.

Загальні здібності – це сприятливі можливості розвитку особливостей психіки людини, які однаково важливі для багатьох видів діяльності. Такими загальними здібностями, наприклад, є можливості розвитку в людини кмітливості, винахідливості і т. ін.

Сукупність загальних і спеціальних здібностей, властивих конкретній людині, складає *обдарованість*. Обдарованість забезпечує особливо успішну діяльність людини в певній сфері та виділяє її серед інших осіб, які навчаються цій діяльності чи виконують її на тих же умовах.

Високий рівень обдарованості, який реалізується людиною в певній сфері, називається *талантом*. Талант виражається в надзвичайних якостях і в особливому виявленні індивідуальних властивостей особистості.

Високий рівень обдарованості, який виражається в результатах, досягнутих одночасно в декількох сферах діяльності, називається *геніальністю*. Творчість геніальної людини має для суспільства історичне й обов'язково позитивне значення. Відмінність генія від талановитої людини у величезній обдарованості, так як геній створює епоху в галузі своєї діяльності.

У кожної людини при народженні формуються певні передумови її здібностей – задатки. *Задатками* називаються вроджені анатомо-фізіологічні особливості організму, які полегшують розвиток особистості. Задатки багатозначні. На основі одного задатку можуть формуватися різні здібності. Умови визначаються навколишнім середовищем, характером тих вимог, які ставляться до обраної людиною діяльності. Наприклад, такий задаток, як рухлива нервова система, може сприяти розвитку багатьох здібностей в будь-якому виді діяльності, пов'язаному з необхідністю швидко реагувати на зміну ситуацій, активно переналаштовуватися на нові дії, змінювати темп і ритм роботи та ін.

Психічні стани особистості.

Психічний стан – це цілісна характеристика психіки людини, яка фіксує момент сталості і своєрідності в динаміці психічних явищ; це форма реагування, яка виражає ставлення людини до явищ власної психіки, що розкриваються в процесі взаємодії з навколишнім середовищем у певний момент часу за певних умов. Це певний рівень працездатності та якості функціонування психіки людини, характерний для неї в кожен даний момент часу. До них відносяться: активність, пасивність, бадьорість, втома, апатія та ін.

Афект (від лат. *affektus* – хвилювання, пристрасть) – короткочасне бурхливе переживання людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова радість), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму. Перебіг афекту супроводжується напруженою мімікою та жестикуляцією. В стані афекту послаблюється робота кори головного мозку, підвищується роль підкірки.

Депресія – (від лат. *depressio* -пригнічення, придушення) – стан душевного розладу, пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. Характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. суб'єктивно людина в стані депресії відчуває насамперед важкі, неприємні емоції та переживання – туга, відчай. Потяги, мотиви, волева активність різко занижені. В стані депресії мають місце думки про особисту відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, які відбуваються в

житті людини чи близьких їй людей. Почуття вини за події минулого і відчуття безпомічності перед обличчям життєвих труднощів поєднуються з безперспективністю. Для поведінки в стані депресії характерна повільність, безініціативність, швидка втомлюваність. У важких, довготривалих станах депресії можливі спроби самогубства.

Настрій – це в значній мірі виражений емоційний стан людини, який існує впродовж тривалого часу і визначає її загальний тонус. Настрій є емоційною реакцією не на безпосередні наслідки певних подій, а на їхнє значення для людини в контексті її загальних життєвих планів, інтересів та очікувань.

Переживання – будь-який емоційно-забарвлений стан і явище реальної дійсності, які особистість перепускає через свою свідомість і які стають для неї подіями власного життя.

Пристрасть – сильне, глибоке й тривале почуття, яке ніби поглинає особистість.

Психогенії – розлади психіки, що виникають в результаті психічних травм. Травмуючий вплив може бути одноразовим, одномоментним, а може приймати характер відносно слабкого, але тривалого негативного впливу. Види психогеній: ятрогенія (надумана, нав'язана хвороба), іпохондрія (страх перед хворобою).

Сон – періодичний стан фізичного і розумового відпочинку, що супроводжується сповільненими та ослабленими функціями організму, при гальмуванні діяльності центральної нервової системи.

Стрес (від англ. stress – тиск, напруження) – індивідуальна реакція організму людини на екстремальну ситуацію, яка вимагає певної перебудови функцій організму, його адаптації.

ФАЗИ СТРЕСУ:

1. *Тривожність* — стан підвищеного психологічного дискомфорту, переживання з приводу подій, які мають відбутися, стан невпевненості у своїх силах і можливостях, самонавіювання негативній думок. Людина сприймає щось незвичне, не може собі його пояснити і це викликає в неї певне занепокоєння. А організм одразу готується до захисту (саме тут і виявляються фізіологічні симптоми стресу).
2. *Адаптації* — це період пристосування до нової ситуації, небезпеки, яка виникла. У цей час настає так звана рівновага протидії захисних сил нервової системи і впливів зовнішнього середовища (чинника стресу). Як стверджує канадський фізіолог, директор Інституту експериментальної медицини та хірургії в Монреалі Г.Сельє, ця фаза називається “еустрес” (від гр. “еу” — гарний). Оскільки стрес випадає на долю однієї системи, інша в цей час відпочиває. Сельє звертає увагу на те, що в повсякденному житті термін “стрес” чомусь обов'язково пов'язують лише з несприятливою для організму реакцією. Насправді ж діяльність, зумовлена стресом, може бути і приємною, і неприємною. Г.Сельє наголошує: “Повна свобода від стресу — це смерть”. Стрес спонукає нас до нових висот.

3. *Виснаження* — це і є третя фаза стресу. Саме під час виснаження позитивний стрес переходить у негативний, або, за Г.Сельє, “ди-стрес”. Відповідно до експериментальних досліджень, вчений визначив такі стадії стресу: тривалий страх — виснаження нервової системи — смерть.

Фрустрація (від лат. frustratio – обман, розлад, крах планів) – психологічний стан людини, який викликається суб’єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення завдань; переживання невдачі, почуття розчарування, крах надій.

Психічні утворення особистості.

Це психічні явища, що формуються в процесі набуття людиною життєвого і професійного досвіду, до змісту яких входить особливе поєднання знань, навиків і вмінь. Це психологічні і соціальні зміни в житті людини, які вперше виникають на даному віковому періоді і які визначають свідомість дитини, її відношення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, весь хід її розвитку в даний період. До новоутворень належать знання, уміння та навички.

Знання – чуттєвий досвід (у вигляді образів), отриманий з моменту народження, який поступово трансформується у систему уявлень і понять.

Знання дають достовірні відомості про предмет, об’єкт, забезпечують творчий, свідомий рівень діяльності, успішне її виконання. Розрізняють *емпіричні* й *теоретичні* знання, у них різний ступінь узагальнення конкретних фактів. В основі емпіричних знань лежить фактичний матеріал, одержаний поза експериментальним шляхом (природне спостереження, свідчення очевидців). Теоретичні знання ґрунтуються на наукових узагальнених фактах, отриманих експериментальним шляхом. Знання завжди підпорядковані нашим потребам та інтересам.

Навичка – психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний займатися певним видом діяльності раціонально, творчо, майстерно, кваліфіковано.

Розрізняють прості, *елементарні* навички та складні, *майстерні*. Елементарні навички є наслідком простого наслідування або багаторазового вправлення шляхом спроб і помилок. Майстерні ж навички формуються в процесі творчої діяльності, на основі систем знань і наявних елементарних навичок.

Уміння – вироблена на основі знань і навичок система психічних і практичних дій, які забезпечують успішне виконання певного виду діяльності на елементарному або майстерному рівнях. Уміння є показником інтелектуального рівня, гнучкості та кмітливості, здатності творчо застосовувати наявні знання та навички, засвоювати та набувати нові.

Звичка – потреба виконувати ту чи іншу дію, схильність людини до відносно стандартних дій. З фізіологічної точки зору звичка – це певний динамічний стереотип, який не вимагає від нас особливих зусиль.

3. Соціальна неповторність особистості

Соціально-психологічна сторона особистості відображає її основні якості та характеристики, які дозволяють їй відігравати певні ролі в суспільстві, займати певне положення серед інших людей

Світоглядна сторона особистості – відображає суспільно значущі її якості і особливості, які дозволяють посідати достойне місце в суспільстві.

Світогляд особистості – це система переконань, що склалася в неї, а також наукових поглядів на природу, суспільство, людські відносини, які стали її внутрішнім надбанням і відклалися в свідомості у вигляді певних життєвих цілей, інтересів, відносин, позицій.

Моральне обличчя особистості – це система уявлень особистості про мораль, яка відображає наявність в неї міцних підвалин і визначає її дії та поведінку в суспільстві.

Обличчя особистості – це стійка система її поглядів на норми стосунків людей в суспільстві та їх гідна взаємодія.

Лекція 5

Тема 5. Соціально- психологічна характеристика особистості План

1. Морально-життєві сходинки сімейного виховання.
2. Закономірності становлення соціальної зрілості особистості.
3. Творення і самотворення особистісної позиції та установок в життєздійсненні власної програми. Соціальні ролі.

1. Морально-життєві сходинки сімейного виховання

Сутність поняття «сім'я».

Сім'я - це «соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, у межах якої здійснюється основна частина повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього й медичного обслуговування, особливо у ставленні до дітей та осіб похилого віку» [9, с. 61].

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства та виконує в ньому такі *функції*:

- *господарсько-економічну* - планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності по веденню домашнього господарства та організації побуту сім'ї;

- репродуктивну* - продовження людського роду через народження дітей;

- комунікативну* - створення сприятливого сімейного мікроклімату, організація внутрішньосімейного спілкування;

- *виховну* - передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду дітям;

- *рекреативну* - організація вільного часу та відпочинку сім'ї, розвиток інтересів і потреб її членів;

- психотерапевтичну* - психологічна підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату в сім'ї з метою відновлення фізичних і психічних сил членів родини, витрачених у різних стресових ситуаціях .

Виходячи із парадигми розуміння сім'ї як соціальної групи, її можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними взаєминами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю.

Сім'я складається з трьох основних підсистем: *чоловік - жінка; батьки - діти; дитина - дитина*. Ці системи є відносно автономними, проте взаємозалежними в повсякденному житті.

Сім'я виступає насамперед провідним важливим чинником соціалізації особистості на мікрорівні. Її основні *соціалізуючі функції* полягають забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формування статевої

ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами.

Деякі фахівці роблять спроби дати визначення сім'ї на основі системного підходу з урахуванням того, що вона несе в собі одночасно ознаки і соціального інституту, і малої групи, і системи стосунків. І. Трубавіною подане наступне трактування: «Сім'я - це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні: кровні, встановлені зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за свої членів».

Напрями сімейного виховання.

Зміст сімейного виховання охоплює всі напрями — моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне і т. ін., спрямовуючись на розвиток тіла, душі, розуму юної особистості.

Духовно-моральне виховання передбачає формування у дітей високої духовності та моральної чистоти. Особливої уваги потребує виховання в дітей любові до батьків, близьких, рідної мови. Саме в сім'ї дитина вчиться поважати людей, піклуватися про малюків і літніх, співчувати і виявляти милосердя до тих, хто переживає горе. Сім'я має прищепити шанобливе ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, історії та культури свого народу. Це потребує злагоджених зусиль сім'ї з усіма виховними закладами.

Особливе місце в родинному вихованні належить матері. Саме вона має найсильніший вплив на дітей, особливо у сфері духовно-морального виховання. Без материнського тепла і ласки діти виростають похмурими, замкненими, злостивими, впертими, схильними до девіантних вчинків. Не меншу роль у родинному вихованні відіграє і батько, особливо коли йдеться про виховання хлопчиків. Повністю реалізувати свої виховні функції батько і мати можуть лише тоді, коли мають авторитет у дітей. «Ваша власна поведінка, — писав А. Макаренко, звертаючись до батьків, — вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або повчаєте її, або караєте її. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитися з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету — все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви

вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть»¹.

Отже, духовність виховується духовністю, мораль — моральністю, честь — честю, гідність — гідністю.¹ *Макаренко А. С. Загальні умови сімейного виховання// Макаренко А. С. Твори: У 7-ми т. — К., 1954. — Т. 4. — С. 340.*

Правильно налагоджене **розумове виховання** в сім'ї покликане не лише допомогти дітям нагромадити знання, а й сформуванню наукового світогляду, оволодіти основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням). Батьки мають також навчити дітей слухати, висловлювати свої думки усно і письмово, рахувати, працювати з книгою, комп'ютером тощо, тобто готувати їх до розумової діяльності.

Родинне виховання завжди здійснюється в реальному житті і трудовій діяльності сім'ї, що, у свою чергу, невід'ємна від праці всієї держави. Тому трудове та економічне виховання за своєю суттю є родинно-державним.

Успіх родинного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту. Педагогічну цінність становить доцільно організований родинний побут, в якому немає нічого зайвого, оскільки кожна річ і кожен предмет має своє призначення, своє місце. Затишна домашня обстановка облагороджує дітей. Наявність у них тільки потрібних предметів привчає до акуратності, ощадливості та бережливості.

Естетичне виховання в сім'ї полягає в залученні дітей до прекрасного в житті, праці й мистецтві. Перші естетичні почуття виникають у дітей дуже рано, в процесі ознайомлення з барвистими іграшками, цікавими народними казками, музикою. Згодом досвід сприйняття прекрасного збагачується відвідуванням музеїв, кіно, театрів тощо. Поступово на основі естетичного сприймання формуються естетичні поняття і уявлення.

В умовах сім'ї велику роль відіграє також естетика побуту: кімната, в якій живе дитина, речі, що оточують її, одяг. Усе це має бути простим, зручним, гігієнічним і привабливим, сприяти розвитку художнього смаку, створенню хорошого настрою.

У сімейному вихованні використовують різноманітні засоби: атмосферу сім'ї, її громадянську зрілість, культуру взаємин; трудовий уклад і трудові традиції; організацію життя дитини (режим, обов'язки, вимоги); піклування про її навчальну діяльність; організацію дозвілля дітей.

Повноцінне сімейне виховання можливе у повноцінній здоровій сім'ї. Якщо сім'я є неповною, не має достатніх матеріальних, комфортних житлових умов, це значно ускладнює процес виховання дітей. Негативно позначається також невміння батьків знаходити адекватні вікові дитини прийоми і методи виховання, неузгодженість виховного впливу на дітей.

У віковій групі від 20 до 50 років смертність чоловіків більш ніж утричі перевищує жіночу, а від 30 до 34 років — в чотири рази. Разом із великою кількістю розлучень це призводить до зростання кількості неповних сімей, де один із батьків (найчастіше мати) самотужки виховує дітей. У таких сім'ях

діти тривалий час бездоглядні, неконтрольовані, перебувають на вулиці, нерідко контактують з аморальними людьми.

Статистика свідчить, що більше половини молодих сімей не має окремого житла навіть через 10 років шлюбного життя і майже половина сімей живе з батьками в незадовільних для виховання дітей житлових умовах. У таких сім'ях батьки часто не можуть забезпечити дитину автономним робочим місцем, що часто заважає їй у навчанні.

Діти, що виростають у сім'ях з низьким достатком, почуваються серед однокласників неповноцінними, бо вирізняються із загальної маси одягом, відсутністю грошей на обіди чи екскурсію. Це психологічно пригнічує їх, озлоблює проти батьків, яких вони вважають невдахами. Згодом ця злість переноситься на однокласників, педагогів.

Одним із основних завдань суспільства є підготовка молоді до створення повноцінної сім'ї. Така підготовка повинна ґрунтуватися на системі знань, умінь і навичок, здобутих за час навчання у загальноосвітній школі. Однак педагогічні дослідження свідчать про існування певних проблем щодо сприйняття студентами себе у сімейному житті: незнання елементарних норм сімейного права; хибне уявлення про особливості статево-рольової поведінки; відсутність психологічної готовності до домашньої праці, рівномірного розподілу домашніх обов'язків; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування в шлюбі, невміння розв'язувати конфліктні ситуації у міжстатевому спілкуванні; відсутність психологічної і практичної підготовки до виховання і догляду дітей, виконання материнських і батьківських функцій.

Готовність до шлюбу і сімейного життя передбачає не лише бажання закоханих постійно бути разом, а й відповідальність і серйозні зобов'язання. Вона охоплює декілька аспектів (Л. Шнайдер).

— **формування певного морального комплексу:** готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків щодо свого партнера, майбутніх дітей. Йдеться насамперед про розподіл ролей між подружжям;

готовність до міжособистісного спілкування і співпраці. Сім'я є малою групою, для її нормального функціонування необхідна узгодженість ритмів життя подружжя; — готовність до самопожертви заради партнера, що передбачає здатність до відповідної діяльності, заснованої на альтруїзмі (безкорисливість);

— наявність якостей, пов'язаних із проникненням у внутрішній світ людини (емпатійний комплекс);

— висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;

— уміння розв'язувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки і поведінки.

У процесі підготовки до сімейного життя слід виховувати у молодих людей вміння уникати ситуацій, які спричинюють сімейні чвари, а часто — і розлучення. Йдеться про намагання партнерів домінувати у сім'ї; незадоволену потребу в спілкуванні; несумісність партнерів, що зумовлено різними умовами проживання, перебуванням під впливом різних колективів, сімей, різними

життєвими цінностями; недоліки виховання, характер і моральний розвиток сім'ї (споживацтво, егоїзм, надмірна критичність); нерівномірний розподіл обов'язків; незадоволені матеріальні потреби; порушення сімейної етики (ревності, подружня невірність), незадоволення сексуальних потреб тощо.

Підготовка молоді до шлюбу і сім'ї є багатогранним процесом, який охоплює кілька аспектів (**В. Кравець**): **загальносоціальний, моральний, психологічний, правовий, господарсько-економічний, естетичний, інтимно-сексуальний**. Всі вони тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного, мають за мету формування хорошого сім'янина.

Загальносоціальна підготовка молоді до сімейного життя передбачає завершення освіти, здобуття професії, початок самостійної трудової діяльності. З цим нерозривно пов'язана соціально-економічна готовність до шлюбу, сутність якої полягає в можливості молодих людей самостійно матеріально забезпечити себе і свою сім'ю, і усвідомлення ними відповідальності за партнера, за сім'ю, за дітей. Загальносоціальна підготовка передбачає також ознайомлення молоді із суспільною сутністю шлюбно-сімейних стосунків, із значенням сім'ї в житті людини і суспільства, соціальними ролями подружжя і батьків.

Моральна підготовка до сімейного життя передбачає формування готовності будувати сім'ю, серйозного ставлення до шлюбу, почуття відповідальності, доброти, чуйності, обов'язку, терпеливості, турботливості тощо, а також ознайомлення з правилами подружнього етикету, культурою і етикою поведінки в сім'ї тощо.

Правова підготовка до сімейного життя має на меті ознайомлення молодих людей з основними положеннями сімейного права: моногамія (одношлюбність); досягнення шлюбного віку, визначеного в Україні: для дівчат 17 — років, для юнаків — 18 років; запобігання кровозмішуванню (неможливий шлюб між родичами по прямій лінії, а також між тими, хто усиновлював, і тими, кого усиновили); психічне здоров'я партнерів (дієздатність); обопільна згода партнерів (добровільність); рівноправність незалежно від походження, соціального і майнового стану, національності тощо.

У процесі підготовки до сімейного життя студенти засвоюють права і обов'язки подружжя, особисті правовідносини, майнові відносини, правовідносини між батьками і дітьми. Ознайомлюються також зі змістом державних актів про позбавлення материнських і батьківських прав, усиновлення, правові основи і наслідки розлучення, шлюбний контракт. Важливо розкрити студентам положення кримінального права про кримінальну відповідальність за ухиляння від лікування венеричних хвороб, згвалтування, розбещення неповнолітніх тощо.

Господарсько-економічна підготовка до сімейного життя передбачає формування умінь і навичок економічного і господарського характеру, необхідних у домашньому побуті: ведення домашнього господарства, рівномірний розподіл обов'язків між членами сім'ї, подолання хибних установок щодо поділу домашньої праці на жіночу і чоловічу, планування і дотримання сімейного бюджету тощо.

Естетична підготовка молоді до сімейного життя зорієнтована на формування уявлень про естетичну культуру сім'ї, ознайомлення з естетикою міжстатевих стосунків, основами етикету у взаєминах чоловіка і жінки; на виховання поваги до сімейних традицій, бажання їх примножувати, вміння організовувати сімейні свята. У її процесі формуються правильні уявлення про естетику побуту, з'являється бажання вносити прекрасне у свій побут, розвивається хороший смак (вміння одягатися, користуватися прикрасами, косметикою). Дуже важливо, щоб студенти усвідомили значення мистецтва в житті сім'ї, що допоможе їм цікаво організовувати дозвілля та відпочинок людини.

Психологічна підготовка до сімейного життя спрямована на формування здатності розуміти іншу людину, підтримувати її і психологічно розвантажувати. А це передбачає виховання в собі таких якостей, як емпатія (здатність співпереживати), емоційна гнучкість, розуміння потреб партнера, вміння пристосуватися до його звичок, особливостей характеру. Важливим також є вміння створювати спокійний морально-психологічний клімат в сім'ї, готовність підтримувати обстановку радості, бадьорості і оптимізму, здатність регулювати складні конфліктні ситуації, Цій меті підпорядковано розвиток психологічної привабливості особистості, її здатності до контактів з іншими людьми, вміння спілкуватися і співпрацювати.

Інтимно-сексуальна підготовка полягає у формуванні в молоді певного рівня сексуальної культури. Важливим її елементом є емоційне багатство особистості, вміння надавати своєму почуттю різних відтінків, здатність до переживання насолод, віднайдення засобів вираження почуття кохання. Одним з невід'ємних атрибутів сексуально вихованої людини є дотримання нею гігієнічних вимог.

Підготовка молоді до виконання материнських і батьківських функцій передбачає освоєння нею репродуктивної функції сім'ї. Це усвідомлення ролі дітей в подружньому житті, їхнього впливу на родинне життя: діти урізноманітнюють і збагачують міжособистісні стосунки, розширюють сферу інтересів і потреб сім'ї, дають батькам емоційне задоволення самою своєю появою на світ, а відтак — своїми успіхами, задовольняють почуття материнства і батьківства, підносять престиж сім'ї як мікросередка суспільства.

2. Закономірності становлення соціально зрілої особистості

Соціально зріла особистість може вивершуватись лише в умовах соціалізації. Соціалізація (від лат. *socialis* – громадський, суспільний) – процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють йому функціонувати в якості повноцінного члена суспільства.

Соціалізація включає в себе як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні. Не дивлячись на широке використання, термін “соціалізація” не має однозначного тлумачення. В одних випадках його пов'язують з вихованням, в інших – з формуванням особистості.

Соціалізацію розуміють як процес діяльності і засвоєння та дієве відтворення людиною соціального досвіду попередніх поколінь. Поняття “соціалізація” стосується тільки людей і означає найвищий щабель розвитку біологічної і психологічної адаптації людини до навколишнього середовища.

Процес соціалізації людського індивіда відбувається в сім'ї, групі ровесників, школі, трудовому об'єднанні, формальних і неформальних групах, у спілкуванні та ігровій і предметній діяльності. Соціалізація має і стихійний, і цілеспрямований характер. Організований процес соціалізації передбачає різноманітність форм і методів виховання. Самовиховання – провідне й визначальне начало соціалізації. В процесі соціалізації відбувається засвоєння соціальних норм поведінки, соціальних установок, а також норм спілкування й варіантів життєвого стилю.

Особистість в процесі соціалізації проходить шість фаз. Найпершою фазою є виховання у сім'ї. Тут дитина освоює речовий світ, веде спілкування з найближчими людьми, оволодіває мовою, запам'ятовує норми поведінки і стосунків, проявляє себе, формує характер.

На другій фазі дитина встановлює початкові соціальні зв'язки поза межами сім'ї, усвідомлює протиріччя соціальної взаємодії (наприклад, характер відносин з батьками і ровесниками), виробляє спосіб поведінки у колі ровесників, зі старшими й меншими за себе. Соціалізація дитини на цій фазі відбувається в ігровій діяльності, у сфері елементарних індивідуальних обов'язків тощо.

Третя фаза соціалізації – оволодіння основами знань і суспільним досвідом. Цей процес проходить насамперед у навчальному закладі, якими є середня школа і середній професійний заклад. На кінець цієї фази припадає настання фізіологічної та психічної зрілості, яка засвідчує відповідальність особи перед суспільством.

Четверта фаза соціалізації молодих людей (випускників школи та середніх спеціальних закладів) специфічна. Одна частина молоді продовжує навчання, інша включена у виробництво або проходить службу в армії. На цій фазі виявляється рівень самостійності молодих людей, їх готовність нести моральну, правову та матеріальну відповідальність у своїй життєдіяльності. Виявлена закономірність: чим більше активності у переборенні завад на своєму життєвому шляху індивід проявляв у попередніх трьох фазах, тим він самостійніший та працьовитіший в майбутньому.

П'ята фаза соціалізації розпочинається, власне, у професійній діяльності. У значній частині людей вона збігається з професійним навчанням або з вузівською підготовкою. Період самостійної і відповідальної роботи є найтривалішим у житті людини; особистість тут може досягти найвищого рівня соціалізації, створюючи щось суспільно цінне і значуще.

Шоста (остання) фаза соціалізації характеризується інволюційними процесами в організмі, послабленням соціальних зв'язків особистості.

Соціально зрілою людиною можна вважати ту, яка свої духовні, інтелектуальні та фізичні зусилля спрямовує на творення добра, на дбайливе ставлення до людей, природи і до самої себе.

Соціально зрілій особі притаманні такі риси: працьовитість, відповідальність, гуманність, патріотизм, духовна чистота, порядність, чесність.

Соціально зріла особистість – це особа, яка перейшла на певному відтинку життєвого шляху в стан самовиховання, самоконтролю, самопізнання.

До умов, що *пришвидшують соціальну зрілість* належать: переборення проблем, емоційна позитивна насиченість, особистісне ставлення до старших і молодших за себе, самозабезпечення (від елементарного й часткового – до повного й всеохоплюючого).

Людський індивід, який живе й розвивається в людському середовищі, так чи інакше соціалізується. Соціалізація може мати й стихійний характер, і цілеспрямований. Стихійно соціалізація відбувається тоді, коли людина свою мораль, поведінку та цінності формує під впливом різноманітних обставин, цілеспрямовано – коли її духовність та вчинки базуються на культурі соціуму, яку вона засвоїла під впливом сім'ї, школи, політичних та громадських інститутів суспільства і яку вона сама розвиває та удосконалює. Проте, як правило, в соціалізації завжди переважає цілеспрямований компонент (цілеспрямована дія).

Переборення проблем – найголовніша умова соціалізації особистості. Ця умова передбачає саморозвиток особи, оскільки вона самостійно, на основі своїх знань, досвіду, волі та творчих зусиль долає інтелектуальні, організаційні та фізичні перепони для досягнення своєї мети. При цьому мета на кожному етапі особистісного розвитку дедалі соціально складніша і, в свою чергу, породжує нові проблеми. Такими проблемами є протиріччя між правами і обов'язками людини, між її бажаннями й можливостями, між домаганнями й потребами і т.д. З одного боку, названі проблеми активізують людину, формують її позицію, а з іншого – змушують її самоорганізовуватися, самовдосконалюватися. Подолання (самостійне) будь-яких проблем дає людині багатющий досвід соціальної поведінки, теоретичних та практичних знань, породжує та розвиває у неї працьовитість, самостійність, відповідальність.

Позитивне емоційне насичення людині необхідне для реалізації близьких, середніх і далеких перспектив, досягнення радості завтрашнього дня, смислу життя, осмислення сутності власної поведінки. Без позитивних емоцій неможливі самовдосконалення та саморозвиток особистості, людська наснага, відновлення духовних, психічних та фізичних сил.

Емоційне насичення має різні джерела. Це насичення красою природи, етикою вчинку, мистецтвом, літературою тощо. Здатність захоплюватися добром, красою, людиною свідчить про властивість співпереживати, співдопомагати, співвідповідати. Важливо такі захоплення організувати спеціально з виховною метою, яка дозволяє поділитись враженнями, впливати на світогляд, формувати відносини. Мудре Шевченкове “раз добром зігріте серце вік не прохолоне” якнайкраще характеризує значимість позитивних емоцій для людини у щоденному житті. Емоційне позитивне насичення формує високий емоційний комфорт, завдяки якому у людини з'являється мотивація до життєствердження в діяльності, до перспективних ліній в сенсі життя.

Особистісне ставлення до старших і молодших за себе. Соціально незріла людина, та, яка не знає і не дотримується норм та правил людського співжиття, звичаїв, обрядів і традицій свого народу, не вирізняє себе з поміж старших і молодших за себе. Вона не проявляє до них турботу та піклування, не намагається виявити терпіння й повагу. Неузгодженість між собою та старшими й молодшими за себе у формах поведінки зумовлює нетерпимість у спілкуванні, вульгарне ставлення до старшого й молодшого, знецінення їх гідності тощо.

Узгоджені стосунки між собою та старшими й молодшими за себе породжує дбайливість про них, шану й терпеливість, готовність допомогти. Така поведінка співзвучна неписаним правилам людської моралі, закладена у звичаї й традиції українського народу.

Самозабезпечення особи не настає враз у відповідному віковому періоді, скажімо, із закінченням загальноосвітньої школи. Потреба докласти зусилля там, де вони ще не є актуальними, але отримують схвалення від оточення, оскільки є виправданими, починається з організації обов'язків людини. Чим раніше усвідомлюється коло обов'язків, тим швидше воно розширюється й присвоюється особою, тим раніше людина переходить на часткове, неповне й повне самозабезпечення своєї життєдіяльності.

Самозабезпечення розпочинається з прибирання, допомоги батькам, самообслуговування й стає повноцінним, коли людина усвідомлює відповідальність за життя й здоров'я рідних, близьких людей (батьків, свою сім'ю).

3. Творення і самотворення особистісної позиції та установок в життєздійсненні власної програми. Соціальні ролі

Соціальна позиція – 1) місце, становище індивіда чи групи в системі відносин в суспільстві, яке визначається низкою специфічних ознак і регламентує стиль поведінки. В цьому значенні соціальна позиція синонімічна поняттю статус; 2) погляди, уявлення, установки і диспозиції особистості відносно умов особистої життєдіяльності, котрі реалізуються і відстоюються нею в референтних групах. В цьому значенні соціальна позиція висвітлює суттєву характеристику поняття соціальна ситуація розвитку як єдність суб'єктивного і об'єктивного в особистості, котра формується в сумісній діяльності з іншими. Зміна соціальної позиції в діяльності людини, в результаті чого вона постає перед вибором в ситуації прийняття нової для себе соціальної ролі, є основою вивчення особистості.

Позиція є комплексною характеристикою особистості ,її діяльності, відношень і вчинків. Позиція особистості відбиває стійку усвідомлену сукупність ставлень людини до праці, до суспільства, до інших людей і до самої себе ,що виявляється через систему установок і мотивів, цілей і цінностей , якими особистість керується у своїй діяльності. Позиція виявляє сутнісний зміст соціально- значущих рис особистості.

Структура позиції:

Предмет. Предметом позиції може бути все, що існує для людей і має, або ж мало в перспективі розвитку, якесь значення для заспокоєння людських потреб, а тому становить певну позитивну або негативну цінність для людини. Предметний зміст можуть творити: особи, суспільні групи й процеси, релігія, певні інституції, ідеї.

Діапазон. Діапазон позиції визначається кількістю ідей, речей чи осіб, яких вона стосується. Бувають позиції, які пов'язані лише з одною справою, але існують і такі, що охоплюють багато елементів навколишньої дійсності, наприклад, позиція материнства передбачає не лише відношення до народження дитини, але й цілу низку емоцій і виховних актів.

Складність. Складність стосується поодиноких компонентів позиції. Позиції можуть відрізнятися з огляду на багатство окремих складників.

Стійкість. Стійкість визначає міру податливості позиції. Завдяки певній стійкості позиції можна прогнозувати основні особливості людської поведінки, принаймні впродовж недовгого часу й за подібних умов.

Спрямованість. Під спрямованістю розуміємо позитивний чи негативний тип ставлення до предмета позиції. Це, у певному розумінні, диполісність позиції, через що будь-який вчинок людини можна відмітити певним пунктом на континуумі, який лежить між точками позитивного й негативного ставлення до предмета позиції. Розглядаючи дану шкалу ставлення до предмета позиції, можна виділити три основні орієнтації: позитивну (+), негативну (--) і нейтральну (0).

Інтенсивність. Інтенсивність означає частоту здійснення характерних для даної позиції вчинків або й навіть виявлення тенденцій до них. Розрізняють максимальну й мінімальну інтенсивність, які можна підпорядкувати як позитивному, так і негативному спрямуванню.

Взаємозалежність. Поняття взаємозалежності позицій означає, що вони існують не в ізоляції, а перебувають в різноплановому зв'язку. Позиції можуть творити стійкі об'єднання, систему, у якій деякі з них займають центральне місце, а інші – менш визначне або периферійне (маргінальне) положення.

Соціальна установка – 1) неусвідомлюваний стан готовності особистості до певної діяльності чи поведінки; 2) стійке відношення людини до будь-чого чи до будь-кого, яке включає думки, емоції і дії по відношенню до даного об'єкту; 3) суб'єктивна орієнтація індивідів як членів групи (чи суспільства) та ті чи інші цінності, які є ознаками певного соціально прийнятого для них способу поведінки і життя (У.Томас, Ф.Знанецький). В соціальній психології установка використовується при вивченні ставлень особистості як члена групи до певних соціальних об'єктів, механізмів саморегуляції, стійкості й узгодженості соціальної поведінки, процесу соціалізації (напр., під впливом пропаганди), а також при прогнозуванні можливих форм поведінки особистості у визначених ситуаціях.

Функції установки в діяльності:

- установка визначає стійкий, послідовний;
- цілеспрямований характер протікання діяльності;

- звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати протікання діяльності в стандартних ситуаціях;
- може виступити в якості фактора, котрий обумовлює інертність діяльності і утруднює адаптацію суб'єкта до нових ситуацій.

Соціальний статус – сукупність прав та обов'язків людини, спричинених її положенням у визначеній соціальній системі та ієрархії суспільних відносин.

Соціальна роль – 1) це сукупність правил і форм поведінки, які характеризують типові дії людини, яка займає певний статус в суспільстві; 2) збережений в свідомості людини набір уявлень про те, як вона та інші повинні поводити себе в певних обставинах.

Функції соціальних ролей: Роль формує уявлення про себе і значно впливає на її поведінку. Визначаючи поведження людини, її роль виконує дві функції. По-перше, вона встановлює для ролі загальні правила поведінки щодо оточуючих. Студент повинен слухатися професора, підлеглий – виконувати розпорядження керівника. По-друге, роль підказує людині, яка вступає в контакт з виконавцем певної ролі, що від нього чекати і як побудувати власну поведінку відповідно очікуваної. Підлеглий сподівається отримати накази; керівник вважає, що може віддати нерозумні розпорядження, не зважаючи на можливу критику. Ні того, ні іншого не можна очікувати від колеги, який займає в організації однакове з вами становище.

Лекція 6

Тема 6. „Я-концепція” особи

План

1. Самоусвідомлення життєвої програми особистості.
2. Найважливіші складники особистісного життєплану та їх характеристика.
3. Психологічні захисні механізми особистості.

1. Самоусвідомлення життєвої програми особистості

Свідомість людини зорієнтована не тільки на відображення зовнішніх об'єктів — вона може бути спрямована на пізнання себе (внутрішнього світу, діяльності). Усвідомлення людиною самої себе називають *самосвідомістю*.

Самосвідомість — усвідомлення людиною себе як особистості (своїх якостей і рис, стосунків з іншими людьми, місця і ролі в суспільстві).

Самосвідомість дає змогу осмислити свої дії, почуття, думки, мотиви поведінки, своє місце в суспільстві. Її об'єктом є сама особистість. У ній вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання. Завдяки їй людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, відокремлену від природи та інших людей. Через самопізнання людина здобуває певні знання про себе. Спочатку вони постають як ситуативні образи власного Я, які виникають у конкретних умовах діяльності та спілкування. Потім ці образи поступово інтегруються у цілісний, адекватний, суб'єктивний образ свого Я. Результатом самопізнання є створення Я-концепції особистості.

2. Найважливіші складники особистісного життєплану та їх характеристика

Формуються вона в процесі життєдіяльності, водночас впливаючи на розвиток, діяльність і поведінку особистості, як установка щодо себе.

Я-концепція (лат. сопсерііо — сприйняття) — динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з іншими людьми.

Як будь-яка установка, вона має три компоненти:

- 1) когнітивний — уявлення про свої здібності, зовнішність, соціальну значущість тощо;
- 2) емоційно-оцінний, в якому відображається ставлення до себе (самоповага, самокритичність, самозакоханість та ін.);
- 3) поведінковий — прагнення завоювати авторитет, підвищити свій статус чи намагатися бути непомітним, приховати свої недоліки.

Внаслідок повсякденної діяльності та взаємодії з іншими людьми в особистості виникає множина образів Я, кожен із яких домінує залежно від ситуації. Так, розрізняють Я-минуле, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-фантастичне та ін. Я-реальне — уявлення людини про себе в даний момент. Я-ідеальне — уявлення про те, якою вона повинна бути, щоб відповідати суспільним нормам і очікуванням оточуючих. Розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним є могутнім стимулом для роботи особистості над собою.

Становлення Я-концепції особистості відбувається поступово в процесі нагромадження життєвого досвіду. Розвиваючись, вона починає впливати на оцінку цього досвіду, на мрії і прогнози власного майбутнього, на ставлення особистості до себе. Центральним компонентом Я-концепції є самооцінка.

Самооцінка особистості. Пізнаючи риси іншої людини, особистість одержує необхідні відомості для вироблення власної оцінки. У порівнянні своїх якостей із відповідними якостями інших людей у особистості формується самооцінка.

Самооцінка — оцінна особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей.

За відповідністю реаліям самооцінка може бути адекватною і неадекватною. Неадекватна самооцінка, у свою чергу, поділяється на завищену і занижену. Дуже завищена, як і дуже занижена, самооцінка здатна спричинити внутрішні конфлікти особистості. Завищена самооцінка часто викликає протидію оточуючих, що породжує озлобленість, підозрілість, агресію і призводить до розриву міжособистісних стосунків. Дуже низька самооцінка зумовлює розвиток комплексу неповноцінності, стійкої невпевненості в собі, тривожності, безініціативності.

Самооцінка виконує регулятивну і захисну функції, впливає на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її стосунки з іншими людьми. Тісно пов'язана вона з рівнем домагань.

Рівень домагань. Формуючись на основі самооцінки, він є важливим внутрішнім чинником саморозвитку і самореалізації особистості.

Рівень домагань — прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною.

Залежно від самооцінки він теж може бути адекватним можливостям людини, заниженим або завищеним. Людина із заниженим рівнем, зустрівшись із новими завданнями, переживає невпевненість, тривогу, боїться втратити свій авторитет, а тому намагається відмовитися від них. Тому й не використовує свої потенційні можливості. При завищеному рівні домагань індивід береться вирішувати непосильні проблеми, а тому часто зазнає невдач.

Самосвідомість особистості через механізм самооцінки чутлива до співвідношення рівня домагань і реальних досягнень. З цим феноменом пов'язана самоповага.

Самоповага. Будучи важливим компонентом образу Я, вона визначає відношення домагань людини до того, на що вона претендує. Термін «самоповага» не визначають, а використовують у побутовому розумінні як компонент самосвідомості, в якому виражається бережливе і шанобливе ставлення до власного Я. Особистість завжди характеризує піклування про себе.

На думку американського психолога В. Джемса, самоповагу можна представити формулою: самоповага = успіх : домагання. Для збереження самоповаги людина в одному випадку повинна виявити більшу активність, аби досягти успіху, що є непростим завданням. В іншому — знизити рівень домагань, за якого самоповагу буде збережено навіть за незначного успіху. Другий шлях є одним із випадків психологічного захисту свого образу Я, причому пасивного.

3. Психологічні захисні механізми особистості

У ситуаціях можливого чи реального неуспіху в діяльності задля реалізації потреби бути повноцінною особистістю часто вдаються до психологічного захисту.

Психологічний захист — регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, які загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Захисні механізми вступають у дію, коли особистість за певних умов не може досягти поставленої мети. До цих механізмів належать заперечення, витіснення, проєкція, раціоналізація, заміщення та ін.

Заперечення — намагання людини не сприймати повідомлення, яке її хвилює і може призвести до внутрішнього конфлікту.

Так, при масовому опитуванні людей на запитання «Чи переконали вас повідомлення преси про те, що паління може викликати захворювання на рак легенів?» позитивно відповіли 54 відсотки тих, хто не палить, і тільки 28 відсотків курців.

Витіснення — спосіб уникнути внутрішнього конфлікту, вилучивши зі свідомості неприємну інформацію.

Людина швидко забуває про ті неприємства, які вчинила, та прикрощі, яких завдала іншим людям.

Проєкція (лат. — викидання) — неусвідомлене перенесення власних бажань і переживань, в яких людина не хоче зізнатися собі через їх соціальну неприйнятність, на інших людей.

Наприклад, образивши партнера по спілкуванню, індивід неусвідомлено намагається перекласти на нього за це вину, мотивуючи тим, що він її спровокував.

Раціоналізація (лат. — розуміння) — псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків, зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б утратою самоповаги.

Не досягши бажаного, людина переконує себе в тому, що об'єкт бажань для неї не дуже важливий і що вона його не дуже й прагнула.

Заміщення — перенесення дії з недосяжного об'єкта на такий, якого можна досягти.

Воно знімає напруження і спричинює психологічну розрядку. Наприклад, роздратування, яке виникло під час невдалого випробування машини, конструктор часто переносить на підлеглих.

Дія захисних механізмів спрямована на збереження внутрішньої рівноваги шляхом витіснення зі свідомості всього того, що загрожує системі наявних цінностей.

Усі компоненти самосвідомості особистості, про які йшлося вище, не є вродженими. Їх формування і розвиток залежить від умов життя людини та виховання.

Отже, процес розвитку особистості і вдосконалення її якостей відбувається через ускладнення форм її психічної діяльності внаслідок невинної активної взаємодії з навколишнім світом. Цей процес є тривалим, складним. Поява нових психічних утворень відбувається шляхом подолання особистістю внутрішніх суперечностей, які постійно виникають.

Змістовий модуль 2. Комунікативне, ділове і соціально – ціннісне утвердження особистості в суспільстві.

Лекція 7

Тема 7. Соціально-психологічна готовність до професійної діяльності. Кар'єра особистості

План

1. Професіограма та психограма фахівця економічної сфери діяльності.
2. Психологічні основи професійного самовизначення.
3. Класифікація професій.
4. Причини виникнення професійної дезадаптації.
5. Творчість у професійній діяльності.

1. Професіограма та психограма фахівця економічної сфери діяльності

Професіографія- це технологія вивчення вимог, які висуваються професією до особистісних якостей, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Застосовується до розробки інформаційних, діагностичних, корекційних і формуючих посібників і практичних рекомендацій щодо забезпечення взаємовідповідності людини і професії.

Забезпечує постановку практичних завдань та організацію їхнього вирішення з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці.

Професіографія містить комплекс методів вивчення професійної діяльності, а саме:

1) методи збору емпіричних даних - вивчення документації, спостереження, опитування, вивчення продуктів діяльності, біографічний та експериментальний методи;

2) методи їхнього аналізу - метод експертної оцінки, якісного аналізу, емпіричних та статичних даних;

3) методи психологічної інтерпретації – структурно- системний та функціонально - структурний аналіз.

Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності(соціальні, соціально- економічні, історичні, технічні, технологічні, правові, гігієнічні, психологічні, психофізіологічні, соціально-психологічні). Об'єм, глибина і детальність їхнього вивчення залежать від соціального замовлення.

Інформаційна професіографія націлюється на забезпечення професійно - орієнтаційної роботи і всі згадані характеристики, хоча подає їх узагальнено, коротко, описово.

Корекційна професіографія спрямована на підвищення безпеки професійної праці, вона детально і аналітично описує ті характеристики, що слугують основним джерелом небезпечної поведінки в визначеній сфері.

Діагностична професіографія забезпечує організацію професійної

психодіагностики і орієнтована на вивчення технічних, правових, технологічних, гігієнічних, психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик тільки на тих етапах роботи, від котрих найбільше залежить кінцевий результат і де необхідні найвищі показники швидкості, точності діяльності і відповідальності за виконання завдання.

Формуюча професіографія використовується в процесі професійного навчання і охоплює соціально- економічні, історичні і правові характеристики професій загалом, з детальною аналітичною переробкою технічних та технологічних сторін конкретної професійної діяльності.

Професіограма та психограма спеціаліста.

Професіограма- це детальний опис певної професії через систему вимог, які висуваються нею до працівника, - охоплюючи якості особистості, особливості мисленнєвих процесів, знання, вміння і навички, які потрібні для успішного оволодіння цією професією. **Професіограма спеціаліста** включає опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії.

Комплексний аналіз будь-якої професії містить:

- 1.Виробничу характеристику професії.
- 2.Економічне значення професії.
- 3.Соціологічну характеристику професії.
- 4.Соціально-психологічну характеристику професії:
 - соціальний престиж даної професії;
 - особливості колективу;
 - особливості міжособистісних стосунків як по вертикалі так і по горизонталі.
- 5.Педагогічну характеристику (врахування принципів і методів виховання).
- 6.Гігієнічну характеристику умов праці.
- 7.Характеристику видів і термінів підготовки і маршрутів просування.
- 8.Перелік методичних протипоказів щодо роботи по даній професії.
- 9.Психограму спеціаліста з включенням переліку не тільки необхідних і бажаних здібностей, але і психологічних протипоказів.

ПСИХОГРАМА – характеристика вимог, які висуваються професією до людини, її психічних та інтелектуальних якостей.\

2. Психологічні основи професійного самовизначення. Теорії професійного розвитку

Переважно всі теорії професійного розвитку мають за мету прогнозування наступного: напрямок професійного у побудові кар'єрних планів, реальність професійних досягнень, особливості професійної поведінки на роботі, наявність задоволення від праці, ефективність новоутворень поведінки особистості, стабільність або зміна роботи, професії.

1.Психодинамічний напрямок.

Теоретичною основою зазначеного напрямку є праці З.Фрейда, тому його представники звертаються до вирішення питань детермінації професійного вибору і задоволення особистості в професії, оскільки визнають переважаючий вплив на всю майбутню долю людини його раннього досвіду. Професійний вибір і наступна професійна поведінка людини пояснюються спричиненням низки факторів, а саме: 1) структурою потреб, що заклалась у ранньому дитинстві; 2) досвідом ранньої дитячої сексуальності; 3) сублимацією як суспільно корисного переміщення енергії основних потягів людини й водночас процесу захисту від захворювань через фрустрацію основних потреб; 4) проявом комплексу маскулінності(З.Фрейд, К.Хорні), «заздрості до материнства» (К.Хорні), комплексу неповноцінності (А.Адлер).

Сценарна теорія, розвинута з середини 50-х років американським психотерапевтом Е. Берном, пояснює процес *вибору професії і професійної поведінки тим сценарієм, який формується в ранньому дитинстві(домінуванням одного із Его- станів: Батька, Дорослого, Дитини).*

2. Теорія професійного розвитку Д.Сьюпера.

За цією теорією, індивідуальні професійні переваги і типи кар'єр можна розглядати як спроби людини реалізувати свою Я- концепцію. Так, скажімо, якщо він думає про себе як про активну, комунікабельну, ділову і яскраву особистість і якщо він думає так про всіх юристів, то є ймовірність, що він стане юристом.

3.Теорія професійного вибору американського дослідника Холланда.

Розвинулась в 70- роках у положеннях про те, що професійний вибір спричинений тим, який тип особистості сформувався.

В західній культурі можна виділити **6 типів особистості**: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенціональний.

Реалістичний тип має такі характеристики: чесний, відкритий, мужній, матеріалістичний, практичний. Його основні цінності – це конкретні речі, гроші, сила, статус. Він надає перевагу ясним, чітким наказам, не любить викладацької і терапевтичної видів діяльності, котрі пов'язана з соціальними ситуаціями. В професійному виборі реалістичного типу: сільське господарство(агроном, садовод), механік, технік, електротехнік, мануальні роботи.

Дослідницький тип характеризується аналітичністю, обережністю, критичністю, інтелектуальністю, інтровертованістю, методичністю, точністю, раціональністю, незалежністю. Його основні цінності- це наука. Він надає перевагу дослідницьким професіям і ситуаціям, пов'язаним з систематичним спостереженням, творчими дослідженнями біологічних, фізичних, культурних феноменів для їх контролю і розуміння. Уникає підприємницьких видів діяльності.

Соціальний тип: лідер, комунікабельний, доброзичливий, розуміючий ,

переконуючий, відповідальний. Його основні цінності- соціальні та етичні. Він надає перевагу діяльності, що пов'язана з впливом на інших людей (вчити, інформувати, розвивати, лікувати). В професійному виборі у цього типу: педагогіка, соціальне забезпечення, медицина, клінічна психологія, профконсультування. Він вирішує проблеми, опираючись головно на емоції, почуття, уміння спілкуватися.

1. Артистичний (художній, креативний) тип: емоційний, з багатою уявою, імпульсивний, непрактичний, гнучкий, оригінальний, незалежний. Його основні цінності – естетичні якості. Він полюбляє вільні, несистематизовані види діяльності, надає перевагу заняттям творчого характеру – музиці, живопису, літературній творчості. Вербальні здібності переважають над математичними. Уникає точних видів діяльності, бізнесу, клерківських занять.

5. Підприємницький тип: ризикований, енергійний, владний, амбіційний, комунікабельний, імпульсивний, оптимістичний- той, що прагне задоволень і пригод. Його основні цінності – політичні і економічні досягнення. Зазначений тип полюбляє такі види діяльності, котрі дозволяють маніпулювати іншими людьми для досягнення організаційних цілей і економічного зиску. Уникає монотонної розумової роботи, однозначних ситуацій, занять, пов'язаних з прикладною працею.

6. Конвенціональний тип конформний, добросовісний, вмільий, негнучкий, стриманий, виконавчий, слухняний, практичний, схильний до порядку. Основні цінності — економічні досягнення. Надає перевагу чітко структурованим видам діяльності, де необхідно маніпулювати числами відповідно до інструкцій. Підхід до проблем носить стереотипний, практичний і конкретний характер. Консервативний, залежний тип. Надає перевагу професіям, які пов'язані з канцелярією та розрахунками: бухгалтерія, економіка. Математичні здібності розвинуті більше, ніж вербальні. Це слабкий керівник, оскільки його рішення залежать від оточуючих людей. В професійному виборі - банківська служба, статистика, програмування, економіка.

5. Теорія компромісу з реальністю Гінзберга.

В своїй теорії Елі Гінзберг надає особливої уваги тому, що вибір професії- це процес розвитку, де все відбувається не спонтанно, а протягом певного періоду. Гінзберг виділяє в процесі професійного вибору три стадії:

- 1. Стадія фантазування,** яка продовжується в дитини до 11-річного віку. В цьому періоді діти мріють про те, ким вони хочуть бути незалежно від реальних потреб, здібностей, підготовки, можливості отримати роботу з конкретної спеціальності.
- 2. Гіпотетична стадія** триває з 11- до 17-річного віку і поділяється на 4 періоди. В *період інтересу*, з 11 до 12 років, діти роблять свій вибір, керуючись своїми інтересами. Другий період *здібностей*, з 13 до 14 років, характеризується тим, що підлітки більше дізнаються про вимоги, які висуває перед ними професія, про різні способи навчання і підготовки та починають думати про свої здібності та їх відповідність до вимог тієї чи

іншої професії. Протягом третього *періоду оцінки*, від 15 до 16 років, молоді люди прагнуть застосувати ті чи інші професії до власних інтересів і цінностей, співставляють висунуті вимоги із своїми ціннісними орієнтаціями і реальними можливостями. Останній, четвертий період, — *перехідний* (біля 17 років), протягом якого зреалізовується перехід від гіпотетичного вибору до вибору професії реалістичного під тиском школи, однокласників, сім'ї.

3. **Реалістична стадія** (від 17 років і далі) характеризується тим, що підлітки прагнуть прийняти остаточне рішення – вибрати професію. Ця стадія поділяється на період дослідження (17—18 років), коли докладаються активні зусилля для набування більш глибоких знань і розуміння; *період кристалізації* (між 19 і 21 роками), під час якого значно звужується діапазон вибору і визначається основний напрямок майбутньої спеціалізації, коли *загальний вибір, наприклад, професії фізика*, уточнюється вибором конкретної вузької спеціалізації.

Етапи професійного шляху за Сьюпером.

Весь професійний шлях Сьюпер розділив на п'ять етапів.

1. **Етап зростання** (від народження до 14 років). В дитинстві починає розвиватися «Я-концепція». В своїх іграх діти програють різні ролі, потім випробовують себе в різних заняттях, виявляють, що їм подобається і що у них добре виходить. У них проявляються певні інтереси, котрі можуть вплинути на майбутню професійну кар'єру.

2. **Етап дослідження (від 15 до 24 років)**. Юнаки і дівчата прагнуть розібратися і визначитися у своїх потребах, інтересах, цінностях і можливостях. Грунтуючись на результатах такого самоаналізу, вони продумують ймовірні варіанти професійної кар'єри. До закінчення цього етапу молоді люди зазвичай вибирають відповідну професію і починають її освоювати.

3. **Етап зміцнення кар'єри (від 25 до 44 років)**. Тепер робітники прагнуть зайняти стабільне становище у вибраній діяльності. В перші роки свого професійного життя вони ще можуть змінювати місце роботи або спеціальність, а в другій половині цього етапу спостерігається тенденція до збереження вибраного виду занять.

4. **Етап збереження досягнутого (від 45 до 64 років)**. Працівники прагнуть зберегти за собою те положення на виробництві або службі, якого вони досягли на попередньому етапі.

5. **Етап спаду(після 65 років)**. Фізичні і розумові сили літніх людей починають зникати. Характер роботи змінюється, оскільки слід відповідати тим можливостям, котрі знижуються. Відтак діяльність припиняється.

Етапи професійного шляху за Хейвігхерстом.

Набування установок і професійних навичок, які дозволяють стати повноцінним працівником, є критеріями визначення наступних етапів професійного шляху:

1. Ідентифікація з працівником (від 5 до 10 років). Діти ідентифікуються зі своїми працюючими батьками і їх наміри щодо майбутньої роботи стають частиною їхньої «Я – концепції».

2. Набування основних професійних навиків та формування працелюбності (від 10 до 15 років). Школярі навчаються організовувати свій час і зусилля для виконання різноманітних завдань, наприклад, домашніх завдань або домашньої роботи. Вони починають дотримуватись принципу: спочатку робота, потім - гра.

3. Набування конкретної професійної ідентичності (від 15 до 25 років). Людина вибирає професію і починає себе до неї готувати. Вона набуває певного досвіду, який допомагає їй зробити свій вибір і почати кар'єру.

4. Становлення професіонала (від 25 до 45 років). Дорослі вдосконалюють свої професійні здібності і майстерність в межах можливостей, які надані роботою і починають просуватись вперед по службовій драбині.

5. Робота на користь суспільства (від 40 до 70 років). Працівники досягають вершини своєї професійної кар'єри. Вони зреалізують свою громадянську і соціальну відповідальність і виконують свої обов'язки перед державою.

6. Роздуми про продуктивний період професійної діяльності (після 70 років). Після виходу на пенсію люди аналізують свій професійний шлях і з задоволенням пригадують свої досягнення.

Етапи професійного шляху за Е.А.Клімовим.

В професійній діяльності становлення особистості проходить особливо інтенсивно, оскільки вона концентрує на собі основну активність суб'єкта. Формування особистості являє собою процес утворення особливого роду системних відносин. Е.А.Клімов виділив основні фази розвитку професіонала, що виявляють цілісний життєвий шлях і системні відносини, які характеризують особистість. **Оптант** (фаза оптанта, оптації). Це період, коли людина набуває переживань щодо проблем вибору професії або її змушеної зміни і робить цей вибір. Чітких часових меж цієї фази, як і інших, нема, оскільки вони висуваються умовами життя, культурою. Передфазою оптації проходить **професійна орієнтація**. Її вікові межі визначаються соціальними факторами (діти із неблагополучних сімей, які виховуються в школах-інтернатах, відносно рано, вже в підлітковому віці, визначають своє професійне майбутнє, вступаючи до професійних училищ, закінчуючи курси, працюючи на виробництві).

Адепт (або фаза адепта) це «заспинна» підготовка, яка об'єднує всі категорії стартуючих професіоналів. Адепт — людина, що стала на шлях прив'язаності до професії та оволодіння нею (учні професійних училищ, середніх і вищих навчальних закладів, слухачі, курсанти, учні майстрів-наставників).

Адаптант (або фаза адаптації, звикання молодого спеціаліста до роботи). Молодий спеціаліст адаптується до норм колективу, в який він потрапляє і звикає вирішувати професійні завдання.

Інтернал (або фаза інтернала) — це вже досвічений працівник, котрий любить свою справу та може самостійно справлятися з основними професійними функціями.

Майстер (або фаза майстерності, яка буде продовжуватися і надалі, а характеристики решти основних фаз додаються). Працівник може вирішувати найважчі професійні завдання. Він характеризується певними спеціальними якостями, вміннями, досвідом в професійній галузі. Він набув свого індивідуального стилю діяльності, результативності і вважає себе незамінним. Зазвичай працівник вже має деякі формальні показники своєї кваліфікації(розряд, категорію, звання).

Авторитет (або фаза авторитету). Це майстер своєї справи, вже добре відомий, як мінімум в професійному колі або навіть за його межами. Професійні завдання він вирішує за рахунок великого розуму, вмінь організувати свою роботу.

Наставник (фаза наставництва, наставника в широкому розумінні слова як людини, в якій колеги готові повчитися, перейняти досвід). Авторитетний майстер своєї справи в будь - якій професії набуває однодумців, учнів, послідовників.

Кризи у професійній діяльності.

Кризові моменти, які описані у періодизаціях вікового розвитку, частково співпадають з кризами професійного розвитку. Особливо чітко ця обставина проявляється при аналізі нормативних криз дорослого життя. Перша нормативна криза дорослого життя, що припадає на період ранньої дорослості, пов'язана із завданням переходу до самостійного життя і незалежності від батьків. На цей же період припадає і початок самостійної професійної діяльності(а за змістом «криза народження професіонала»), яка полягає у невпевненості у своїх можливостях, важкому пристосуванні до режиму, необхідності у додатковій освіті тощо.

Після завершення цього періоду молодому спеціалісту потрібне реальне підтвердження його професійних досягнень у вигляді преміювання, підвищення у заробітній платі, статусі або пропозиції цікавих перспектив. Якщо цього немає після 4—5 років роботи, з'являється емоційний дискомфорт, неусвідомлене незадоволення працею. Подальше збереження ситуації призводить до наступної нормативної психологічної кризи- 30-річчя. Це одна із найгостріших криз нормативного розвитку. Тому можливими є 5 шляхів вирішення цієї кризи: 1- припинення професійного зростання; 2 - стабілізація на досягнутому рівні; 3-обмеження професійних домагань та зміцнення однієї із сторін професійної діяльності;4- пошук нових шляхів розвитку, що виводять на більш високий рівень; 5- деструктивне вирішення— конфлікт, зміна роботи, спроба почати все спочатку.

Нормативна криза середини життя (40—44 років) в професійній діяльності сприймається як можливість останнього прориву в досягненні бажаного професійного рівня. Загалом проходження криз професійного розвитку має суттєвий вплив на весь професійний цикл.

Отже, професійний розвиток особистості – це таке системне явище, що визначається загальними закономірностями психічного розвитку і виникає в певних соціокультурних умовах.

3. Класифікація професій

Е. Клімов запропонував класифікацію професій. Суть її полягає в тому, що залежно від особливостей основного предмету праці всі професії поділяються на п'ять головних типів.

Професії першого типу — **«людина - природа»** об'єднують ботаніків, лісників, агрономів, ветеринарів і т.д.

Професії другого типу — **«людина — техніка»** — це слюсарі, інженери, мотористи, швачки, шофери...

Ті, хто мають справу з різними умовними знаками, шифрами, кодами, формулами і т. д., належать до третього типу професій — **«людина — знакова система»**.

Дизайнери, художники, малярі і т.д. — представники четвертого типу професій **«людина — художній образ»**.

П'ятий тип професій — **«людина — людина»** — включає продавців, учителів, лікарів, вихователів.

Вибір професії відображає певний рівень домагань, які ґрунтуються на оцінці своїх здібностей і можливостей. Крім цього, вибір професії та само-визначення вимагає високої активності суб'єкта, залежить від рівня сформованості усвідомленої психічної саморегуляції, міри розвитку контролю - оцінкової сфери.

ПРОФЕСІЙНИЙ ВІДБІР – система заходів (оцінка стану здоров'я індивіда, рівня його освітньої підготовки, професійних якостей), спрямована на визначення здатності індивіда до навчання та майбутньої професійної діяльності за певною спеціальністю.

4. Причини виникнення професійної дезадаптації

Рівновага між людиною та професійним середовищем, досягнута в процесі професійної адаптації, не являє собою статичного, назавжди досягнутого стану. Зміна професійного середовища, пов'язана, наприклад, із зміною технології, приходом нового керівника, набуттям нової професії або вступом на нову посаду, з переходом в інший цех або на інше підприємство, а також зміна потреб, можливостей та мети самої людини призводять до необхідності активізації процесу адаптації.

Дезадаптація може виникнути внаслідок короткочасного та сильного впливу середовища на людину - інтенсивного, але тривалого. Вона проявляється в різних порушеннях діяльності: в зниженні продуктивності праці та її якості, в порушеннях дисципліни праці, у підвищенні аварійності та травматизму. Критеріями психофізіологічної адаптації вважаються стан здоров'я, настрої, тривожність, ступінь стомлюваності, активність поведінки.

Стійкі порушення психічної адаптації проявляються у клінічно виражених психопатологічних синдромах та або відмові від діяльності.

5. Творчість у професійній діяльності. Праця рутинна і творча

Будь-яка праця передбачає як фізичні, так і розумові процеси. В праці завжди присутні рухи (рухи очей при читанні, наприклад), а також мислення, уява (для постановки цілей, прийняття рішення). Залежно від системи дій, яка визначається ціллю, праця може бути рутинною і творчою. Якщо основні дії мають значною мірою стандартний, однотипний характер і досягнення цілі не передбачає змін умов, корекції цілі і дій, — це *рутинна праця*. Вона виконується механічно і може бути легко автоматизована, щоб людина не сприймала її як важкий тягар, як прокляття, не відчувала її безглуздість. Продукт рутинної праці — то результат репродуктивних дій.

Творча праця передбачає внесення нового в процес праці, удосконалення дій і рухів, спрямованих на досягнення цілі. Продукт творчої праці як суспільно корисний продукт впливає і на ставлення до праці, і на стосунки між людьми в процесі праці. Розмежовуючи вкладені в нього творчі дії суб'єкта, продукт праці сам спонукає до творчої діяльності. Творча праця залежна від волі. Саме завдяки волі-свідомість спрямовується на створення продукту. Результату творчої праці передуює робота думки. Інтуїція і натхнення як характеристики творчої праці не протистоять праці взагалі. Здебільшого вони самі — результат, підсумковий момент особливого піднесення, зосередження фізичних і духовних сил, які спрямовує воля на створення певного продукту. Саме в творчій праці найбільш яскраво виступає те, що особистість повинна підкорити вільну гру своїх потягів і сил зовнішній цілі, продуктові своєї праці. Творча праця, створюючи суспільно корисний продукт, об'єктивно вносить в нього разом із тим щось нове, оригінальне, властиве особистості. У свою чергу можливість творчої праці визначається емоційною готовністю особистості до неї.

Емоційна готовність являє собою інтеграцію певних станів, насамперед намагання розв'язати суперечність між потребою в творчій нестандартній діяльності і мотивом її задоволення в певний проміжок часу й за певних умов. Емоційна готовність — це результуюча настрою, ставлення особи до себе, її самооцінки і волі, єдності потягу і повинності. Емоційна готовність як психічний стан має творчу спрямованість і пов'язана з переживанням душевних витрат на виконання тієї чи іншої діяльності. Готовність до творчої діяльності — це готовність до переживання нових емоцій як за знаком (позитивні — негативні), так і за модальністю (радість, гнів і т.д.).

Проявом емоційної готовності до творчої діяльності виступає захоплення майбутнім результатом, що його відчуває особистість, політ її фантазії. Наслідком емоційної готовності є натхнення як психічний стан емоційної та операційної напруженості, зосередженості на предметі творчості.

Творча праця вченого образно висвітлена *Луї де Бройлем*. Наука, вважає він, може здійснювати свої найвизначніші завоювання лише шляхом небезпечних раптових стрибків розуму, коли проявляються здібності, звільнені від важких

кайданів суворих міркувань, — вони називаються уявою, інтуїцією. Тягар дедукції лежить на вченому лише до певного моменту, потім він миттєво від нього звільняється, і свобода його уяви дає змогу бачити нові горизонти. Наукова творча праця — то захоплююча подорож із небезпеками й радіощами відкриття. У творчій праці особистість задовольняє потребу в гострій динаміці переживань, у самовиявленні через вчинок, у подоланні класними силами конфлікту (зовнішнього чи внутрішнього) між нормами, рамками поведінки і спрямованістю людини.

Творча діяльність – це свідомо діяльність людини, у процесі або внаслідок якої виникає щось нове: нові думки, нові програми діяльності, нові предмети тощо. Різновидами творчої діяльності є: історична творчість, технічна, наукова та художня творчість.

Технічна творчість – це вдосконалення існуючих або створення нових машин, механізмів, апаратів і взагалі будь – яких засобів реалізації якоїсь мети. Вона є обов'язковою умовою технічного прогресу. Про велике значення захоплення науковою творчістю, починаючи із підліткового та юнацького віку, свідчать біографії таких всесвітньо відомих винахідників і конструкторів, як С.П.Корольов (1906-1966), Є.О.Патон (1870 – 1953).

Художня творчість – це особливий різновид творчої діяльності, завдяки якій були створені кращі культурні цінності. Ця діяльність неможлива без образного мислення, або вміння „думати образами, картинами”. Таке мислення, поряд з поняттєвим, тією чи іншою мірою притаманне кожній людині. Проте у людей художньо обдарованих (артистів, письменників, композиторів, художників тощо) воно є переважаючим. Важливо також уміти втілювати ці образи, створені фантазією, у поемах, танцях, картинах, музичних творах. Це вимагає досконалого володіння технікою письменницького ремесла, живопису, хореографії чи музичної майстерності, яке досягається лише найзавзятішою постійною працею.

Лекція 8

Тема 8. Психологічні особливості комунікативної взаємодії в міжособистісних контактах та професійній діяльності

План

1. Мова як засіб спілкування. Специфіка мови в життєствердженні особистості.
2. Види комунікації та їх характеристика.
3. Техніка спілкування.
4. Прийоми ефективного ділового спілкування.
5. Психологічні установки в спілкуванні.
6. Психологічні тонкощі взаєморозуміння у спілкуванні.

1. Мова як засіб спілкування. Специфіка мови в життєствердженні особистості

СПІЛКУВАННЯ – складний, багатогранний процес встановлення і розвитку контактів між людьми, спричинений потребами спільної діяльності. Він включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Як же відбувається цей складний багатоплановий процес? Які має етапи? Іноді він буває неповним і обмежується лише трьома етапами.

Початкова думка. У МИКОЛИ виникла думка і він хоче передати її Марії. Наприклад, попросити її купити житнього хліба.

1. Початкове словесне виявлення. Микола говорить Марії, що йому потрібен хліб, просить її зайти до крамниці і купити йому одну буханку.

2. Розуміння з боку слухача. Марія слухає слова Миколи і до її свідомості надходить сигнал, котрий, як вона це розуміє, відповідає тому, що говорить Микола. Хлопець дійсно мав на увазі певний сигнал. Однак той сигнал, який надіслав Микола, і той, який сприйняла дівчина, хоча і схожі (хліб), але їхні значення не збігаються. Марія думала, що йому потрібен пшеничний хліб і купила його Миколі. Вона вважала, що виконала його прохання, але він залишився незадоволеним.

Отже, якщо учасники спілкування здійснюють лише три кроки, описані вище, може виникнути непорозуміння. Думка виникла, обмін словами здійснився, але спілкування виявилось невдалим, тому що Марія зрозуміла не вірно той зміст, який хотів виразити Микола. Розуміння змісту слів обох учасників не збіглося. Що ж робити?

Для того щоб пересвідчитись, що повідомлення було передано правильно і спілкування здійснилося ефективно, необхідно здійснити ще чотири кроки:

4. Зворотний зв'язок. Цей етап абсолютно необхідний, інакше ми можемо легко втратити зміст навіть такого простого повідомлення, як "житній хліб". Для цього ми повинні не уявляти собі справу так, нібито те, що ми зрозуміли, і було тим, що намагалася нам сказати людина. Учасник

спілкування, який говорить і надсилає інформацію, називається **комунікатором**, а той, хто слухає і приймає повідомлення, називається **реципієнтом**. Вірогідність того, що значення, котрі ми приписуємо словам, будуть правильно розшифровані, збільшиться, якщо реципієнт за допомогою зворотного зв'язку повідомить комунікатору, як він зрозумів значення слів, що вжив комунікатор. Марії слід по запитати у Миколи щось на зразок такого: "Отже, тобі потрібен пшеничний хліб?" або "Який хліб тобі треба купити?". В першому викидку вона б висловила своє припущення про те, як вона зрозуміла повідомлення, думаючи, що її розуміння правильне, а в другому випадку передбачила б можливе ускладнення і попросила Миколу його роз'яснити. Отже, *зворотний зв'язок — твердження або питання, призначені для того, щоб показати комунікатору те, як його зрозумів реципієнт.*

5. Усвідомлення непорозуміння. Завдяки зворотному зв'язку Микола усвідомлює, що Марія зрозуміла його неправильно і це спонукає його до подальшого кроку.

6. Прояснення початкового словесного вираження. Микола знову говорить, звертаючись до Марії, але на цей раз вибирає такі слова, котрі до зволіють прояснити, що саме він має на увазі: "Ні, мені потрібен житній хліб!" Тепер зміст його повідомлення може бути зрозумілий правильно.

Правильне розуміння: На цей раз Марія вірно сприйняла прохання Миколи.

Ця схема пояснює процес спілкування, процес розуміння змісту, котрий ми вкладаємо в слова. На простому прикладі ми простежили, як легко може статися, що одна людина невірно розуміє іншу в тому, що стосується такого знайомого буденного предмету, як хліб. А як часто ми намагаємося спілкуватися з приводу складних тем — наших інтересів, переконань, глибоких почуттів, — навіть не замислюючись над тим, як ми виражаємо зміст думок і як нас розуміє співрозмовник. Тому важливо дослідити, як відбувається спілкування і як навчитись спілкуватись більш точно і вдало.

Внутрішній світ людини - це та сфера особистості, де приймаються рішення, переживаються потреби і почуття, котру Біблія називає "серцем" людини: *"Над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя"* (Пр. 4:23). Наші потреби і бажання змінюються, вони не є застиглими і незмінними. Спілкування часто починається через поштовх, що з'являється в мотиваційно - потребній сфері особистості, із внутрішнього світу.

Крім цього, є певні фільтри, через які проходять всі відомості із внутрішнього світу на поверхню нашого ества у формі слів і рухів. Це ті думки і цінності щодо життя і світу, якими наділена людина і котрими люди відрізняються один від одного. Наприклад, деякі люди як навчилися, так і вважають, що немає нічого поганого в тому, щоб плакати, переживати і виражати сором, любов, співчуття або інші глибокі почуття. А інші люди впевнені в тім, що ми ніколи не повинні дозволяти собі показувати наші почуття і що той, хто так робить, виявляє неприпустиму слабкість. Деякі

цінують близькі стосунки, а інші вважають їх не такими вже і потрібними, тобто **люди цінують різне, потребують різного, бояться і хочуть різного.**

Ніхто не може побачити внутрішній світ людини або її фільтри думок і цінностей. Сторонніми сприймаються слова, тон голосу, вираз обличчя, жести, пози, рухи. Фактично існують три категорії повідомлень, що передаються без участі слів, так звані невербальні засоби спілкування:

а) мова знаків — вираз обличчя, голосова інтонація, контакт очей або його відсутність, жести, дихання, сміх тощо;

б) мова дій, котру можна зрозуміти, спостерігаючи за людиною в процесі діяльності, коли вона чимось займається. Деякі вчинки досить красномовні і багато що можуть сказати про особисті якості; в) предметна мова або мова

предметів — це те, що люди повідомляють про себе через речі, котрими володіють. Одежа, будинок, автомобіль багато що можуть сказати про свого володаря. Через ці предмети ми повідомляємо про свої смаки, цінності, потреби.

У спілкуванні беруть участь щонайменше двоє, і кожен з учасників має свій особистий внутрішній світ, свою систему цінностей, через яку він фільтрує свої думки та почуття, і зовнішню, видиму для інших оболонку. На поверхневому рівні реципієнт через органи чуття намагається сприйняти відомості від комунікатора. Але паралельно в його думках можуть відбиватися інші події, які відволікають увагу від сигналів співрозмовника.

Розглянемо характеристики різних сторін спілкування. Обмінюючись інформацією, кожний із партнерів є активним суб'єктом у процесі спілкування. Важливу роль при цьому відіграє значущість інформації, завдяки чому партнери намагаються виробити загальний змісти однакове розуміння ситуації. Це можливо лише за умови що інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднано діяльність, спілкування й пізнання.

Загальну модель спілкування взято з теорії інформації, де його розуміють як процес, за допомогою якого закодоване певним, джерелом (відправником) повідомлення передається через канал зв'язку до призначеного пункту (адресата), де відбувається його декодування. При такій моделі комунікативний процес розглядається як обмін інформацією між людьми, а основна його мета — забезпечити розуміння інформації, що є предметом обміну.

Обмін інформацією передбачає також психологічний вплив одного партнера на поведінку іншого з метою її зміни. А це можливо лише тоді, коли партнери користуються однією або близькими системами кодифікації й декодифікації, тобто "спілкуються однією мовою". Ефективність комунікації найчастіше визначається тим, чи вдалося вплинути суб'єктам спілкування одне на одного, чи уточнювалась, змінювалась, розвивалась інформація, думка співрозмовників. Саме в цьому проявляється специфіка людської комунікації на відміну від тієї, що описується теорією інформації. Доведено, що на першому рівні обміну вирівнюються відмінності у вихідній інформації, яка є в індивідів, котрі вступили в контакт. На другому передаються та приймаються найважливіші значення (інформування, навчання, інструктаж тощо). І, нарешті,

на третьому рівні індивіди прагнуть зрозуміти погляди та установки одне одного (згода, незгода, зіставлення поглядів).

У соціальній психології виокремлюють комунікацію вербальну (словесну) та невербальну. Засобом першої є мова, другої — оптико-кінетичні системи знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- та екстралінгвістична система (інтонація, паузи тощо), система організації простору та часу комунікації, а також система "контакту очима".

Структура спілкування.

Ураховуючи складність природи спілкування, важливо розібратись у його структурі. Завдяки дослідженням учених виокремлено три взаємопов'язаних сторони спілкування:

- комунікативну — обмін інформацією між індивідами та її уточнення, розвиток;
- інтерактивну — організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, а й діями, зокрема при побудові спільної стратегії взаємодії;
- перцептивну — процес взаємного сприймання й розуміння співрозмовників, пізнання ними одне одного.

У деяких дослідженнях структура спілкування розглядається, виходячи з трьох рівнів аналізу (макро-, мезо- і мікрорівні). На першому з них спілкування індивіда з людьми аналізується в інтервалах, рівних тривалості його життя. На мезорівні вивчаються окремі форми спілкування: бесіда, гра, колективне обговорення та ін. І, нарешті, на мікрорівні — одиницями аналізу виступають взаємопов'язані дії суб'єктів спілкування: "запитання — відповіді", "повідомлення інформації — ставлення до неї", "спонукання до дії — дія" та ін.

Виходячи з цього в літературі описано різні моделі спілкування. Такої, яка б задовольнила всіх, ще не розроблено. Найпростіша модель — це спілкування в діаді (парі).

Функції спілкування.

Функції спілкування дуже різноманітні. Існують різні підходи до їх класифікації. Так, за однією з них виокремлюють три основних класи таких функцій: *інформаційно-комунікативний*, *регулятивно-комунікативний* та *афективно-комунікативний*.

Перший із них охоплює все, що є передаванням і прийманням інформації у психологічному розумінні цих слів. Ідеться не лише про готову інформацію, а й про таку, що формується, розвивається. Психологи кажуть не просто про її передавання, а про передавання та приймання значень. Спілкування забезпечує не лише пізнання, а й регуляцію поведінки суб'єктів та їхньої спільної діяльності. З цим класом функцій пов'язані також способи впливу людей одне на одного: переконання, навіювання, наслідування та ін. Це регулятивно-комунікативна функція. Афективно-комунікативні функції належать до емоційної сфери людини. Річ у тім, що розмаїття людських емоцій виникає й проявляється під час спілкування.

Якщо взяти іншу основу для класифікації, то можна виокремити і такі функції спілкування, як організація спільної діяльності, пізнання людьми одне одного, формування та розвиток міжособистісних взаємин. Використання цієї класифікації допомагає зрозуміти, що для культури саме ділового спілкування важливо враховувати всіх суб'єктів спільної діяльності. Вони повинні мати установку на пізнання одне одного та бажання підтримувати доброзичливі взаємини.

Усі функції спілкування спостерігаються в житті й проявляються, як правило, в єдності, доповнюючи одна одну.

ФУНКЦІЇ СПІЛКУВАННЯ (за Л.А.Карпенко):

1. **Контактна** – встановлення контактів як стану взаємної готовності до прийняття і передачі повідомлення та підтримки взаємозв'язку у формі постійної взаємоорієнтованості;
2. **Інформаційна** – обмін повідомленнями, тобто прийняття-передача будь-яких відомостей у відповідь на запит, а також обмін думками, помислами, рішеннями;
3. **Спонукальна** – стимуляція активності партнера по спілкуванню, яка скеровує його на виконання певних дій;
4. **Координаційна** – взаємне орієнтування і узгодження дій при організації сумісної діяльності;
5. **Розуміння** – не лише адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, але й розуміння партнерами один одного (їхніх намірів, установок, переживань, станів);
6. **Амотивна** – можливість викликати у партнера потрібні емоційні переживання (“обмін емоціями”), а також зміна з його допомогою особистих переживань та станів;
7. **Встановлення відносин** – усвідомлення та фіксування свого місця у системі рольових, статусних, ділових, між особистісних та інших зв'язків групи чи суспільства, в якому належить діяти індивідові ;
8. **Впливу** – зміна станів, поведінки, особистісно-змістових утворень партнера, утому числі його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності.

Спілкування як взаємодія.

Спілкування — це активна взаємодія його суб'єктів. Вони по черзі діють одне на одного, оцінюють дії, сприймають або не сприймають спрямовані на них думки, оцінки, почуття. Якщо один із суб'єктів виявляє пасивність, спілкування не відбувається. Іноді бачимо таку картину: один із співбесідників щось розповідає, інший як людина ввічлива, начебто слухає, проте зацікавленості до змісту розмови не проявляє, до переданої інформації ставиться байдуже. Що ж відбувається в цьому разі? Той, хто говорить, не може "перенести" свої думки в голову іншого, залучити його до активного зацікавленого обговорення. Отже, взаємодії між ними не відбулося.

Як показують дослідження, спілкування сприяє фізичній взаємодії, допомагає в разі потреби спланувати її, змінити, дає змогу об'єднати людей у групи з метою організації їх спільної діяльності, в якій формуються позитивні міжособистісні взаємини. Особливості останніх певною мірою визначають взаємодію у життєвих ситуаціях.

Розрізняють **два основних види міжособистісної взаємодії**: співробітництво, або кооперацію (досягнення мети одним із суб'єктів сприяє або не заважає реалізації цілей решти суб'єктів), і суперництво, або конкуренцію (досягнення мети одним із суб'єктів ускладнює або взагалі виключає досягнення цілей іншими суб'єктами). Інколи ці види взаємодії позначаються іншими термінами: згода та конфлікт, пристосування та опозиція, асоціація та дисоціація.

В основу іншої класифікації взаємодії покладено кількість суб'єктів. Це може бути взаємодія між групами, між особистістю та групою, між особистостями (діада). Залежно від ролей це може бути взаємодія, в якій на групу впливає один з її лідерів, просто член групи. Це може бути взаємодія, в якій певна підгрупа її членів (сукупний суб'єкт) впливає на одного з членів. Підгрупа разом із лідером може діяти на одного або на кількох членів. Усі членні-групи, у тому числі лідер, впливають одне на одного і кожен сам на себе. Саме ця класифікація, як показало наше дослідження, сприяє; побудові концепції становлення культури спілкування, особистісному зростанню тих, хто продуктивно спілкується, переходячи від простимі видів взаємодії до складніших, зокрема до спільної діяльності.

Спілкування як сприймання та розуміння одне одного.

Взаємодія між учасниками спілкування, як правило, супроводжує сприйманням і розумінням одне одного. Деякі психологи вважають, відбувається пізнання однієї людини іншою. У загальному плані можна сказати, що сприймання іншої людини означає відображення її зовнішніх ознак, співвіднесе: їх з особистісними характеристиками індивіда та інтерпретацію цієї основи її вчинків.

Під час пізнання одна людина емоційно оцінює іншу, намагається зрозуміти її вчинки, виробити стратегію зміни її поведінки та побудувати власну. При цьому відбувається усвідомлення себе через іншого за допомогою механізмів ідентифікації та рефлексії. Перш з них зводиться до уподібнення, ототожнення себе з іншим. Це сприяє розумінню партнера поспілкуванню, стимулює відповідну поведінку (альтруїстичну, гуманістичну, емпатійну тощо). Рефлексія у спілкуванні — це усвідомлення того, як суб'єкта сприймають і оцінюють інші.

Відомо, що сприймання та розуміння одне одного залежить від ряду факторів, зокрема від установок, обсягу інформації про інших і різних ефектів. Наприклад, якщо через певні обставини у нас ще до зустрічі з незнайомою людиною вже було сформовано щодо неї позитивну установку, то, сприймаючи, ми наділятимемо її образ переважно позитивними ознаками. У протилежному разі інтерпретація тих самих рис скоріше за все буде негативною.

Інколи, якщо інформації замало, під час сприймання людям приписуються певні характеристики, яких вони насправді не мають (каузальна атрибуція). У цьому разі негативними характеристиками найчастіше наділяються ті люди, яких ми не любимо, яким не симпатизуємо.

Роль міжособистісних взаємин у спілкуванні.

Міжособистісні взаємини у спілкуванні — це такі взаємозв'язки між людьми, які суб'єктивно переживаються таї об'єктивно проявляються в характері та способах взаємного впливу. Ці взаємини мають для людей не менше значення, ніж їжа та повітря. Якщо ці стосунки погані, то продуктивна взаємодія людей, їхня спільна діяльність стають неможливими. У людини псується настрій, здоров'я, вона не відчуває радості буття. Нездорові міжособистісні взаємини впливають також на характер спілкування. Іноді останнє зводиться до того, що розмови про інших ведуться виключно в категоріях оцінок, а то й за допомогою ярликів, причому, як правило, усе "малюється" чорно-білими фарбами. Для того щоб система міжособистісних взаємин була ефективною, а суспільства загалом здоровим, бажано відмовлятися від звички за всіма вчинками-людей бачити злий намір. Отже, важливою рисою міжособистісних взаємин є їхня емоційна основа. Одні люди під час спілкування нерідко без особливих зусиль можуть викликати в інших позитивні емоції, підтримувати гарний настрій. Інші вносять у взаємини напруженість, пробуджують негативні емоції, тривогу. Тому для успішного спілкування важливим є використання гуманістичних орієнтацій у взаєминах, дотримання емпатійного способу спілкування. Останній передбачає більш-менш точне сприймання внутрішнього світу іншої людини із збереженням притаманних їй емоційних і змістовних відтінків. Саме ці орієнтації та прояв емпатії у взаєминах є результатом високого рівня культури спілкування. Водночас наявність такого рівня є основою, на якій у майбутньому формуються гуманістичні комунікативні установки та способи й засоби їхньої реалізації.

Види та рівні спілкування.

Спілкування — це багатовимірний, поліфункціональний, різновидовий процес. У психології існує кілька класифікацій видів спілкування. Вони подають цей феномен різнопланово, збагачуючи палітру його характеристик. Найуживанішими є ті, які можна описати так:

- залежно від специфіки суб'єктів (особистість чи група) виокремлюють міжособистісне, міжгрупове, міжсоціальне спілкування, а також спілкування між особистістю та групою;
- за кількісними характеристиками суб'єктів розрізняють самоспілкування, міжособистісне спілкування та масові комунікації;
- за характером спілкування може бути опосередкованим і безпосереднім, діалогічним і монологічним;
- за цільовою спрямованістю розрізняють спілкування анонімне, рольове, неформальне, утому числі інтимно-сімейне.

Кожному з нас щодня доводиться контактувати з багатьма незнайомими людьми. Це спілкування є анонімним. Коли в людини багато контактів одночасно, їй хочеться час од часу зняти нерве, напруження, трохи розслабитися, заспокоїтися. Тому нерідко люди намагаються уникнути контактів у транспорті чи в черзі: заплющують очі, гортають газети, дивляться у вікно і т. п. Якщо ж спілкування відбувається, воно здійснюється на ритуальному рівні.

Спілкування проявляється вже з перших хвилин нашого ставлення до ролі, яку ми обрали. Скажімо, хтось із нас підлеглий, а; хтось керівник. Кожен має діяти відповідно до своїх функціональних обов'язків, дотримуючись правил професійної культури у спілкуванні. Нерідко керівник поводить себе зверхньо, нехтує людською гідністю підлеглого, розмовляє з ним грубо та безцеремонно. А підлеглий розуміє, що керівник тому вдається до таких дій, бо не впевнений у собі, боїться втратити своє місце, за такою формою поведінки прагне приховати свою неспроможність.

Для функціонально-рольового спілкування дуже важливими є доброзичливість, повага до людей, вміння бачити перед собою особистість. Про таке ставлення свідчать, зокрема, посмішка, а також, вміння сказати людині щось добре (наприклад, комплімент на фоні антикомпліменту собі: "У вас така пам'ять, що можна позаздрити", "Ви так добре працюєте на комп'ютері, я так не вмію").

Нарешті, неформальне спілкування (дуже умовно) передбачає обмін духовними цінностями. Він динамічний, у центрі його — увага до міжособистісних взаємин, а не до престижу чи меркантильних інтересів. Особливим різновидом неформального спілкування є інтимно-сімейне. Воно стосується кожного з нас. Усі ми хочемо, щоб близька нам людина була у спілкуванні з нами культурною, чутливою, розуміла те, що вголос ми не сказали, могла читати по наших очах, за мімікою, жестами те, що нас хвилює. Але треба пам'ятати, що рівень культури близької нам людини залежить від нас. Якщо вона не виправдала наших сподівань, це означає, що ми не змогли їй допомогти, знайти відповідні способи й засоби спілкування, не показали своїм прикладом, як потрібно поводитись.

Позиції співрозмовників у спілкуванні(его-стани людини).

Рольові позиції у спілкуванні інколи описують як "прилаштування зверху", "прилаштування знизу" і "прилаштування поруч". Наприклад, люди сідають поруч у тролейбусі. Діють вони, в основному, несвідомо. Один розміститься на сидінні так, що іншому одразу стане незручно. Другий, навпаки, примоститься лише на кінчику, щоб не потурбувати сусіда. І, нарешті, третій, триматиметься вільно, сяде зручно сам, не потурбувавши сусіда. У всіх випадках пасажир начебто і не розмовляє між собою, але рольова позиція, яку вони займають, дає інформацію іншим про кожного.

Цікавою є концепція Е. Берна. Він описує життєві ігри людей, використовуючи позиції(его – стани), які кожен проявляє в певних ситуаціях, — Батька, Дитини та Дорослого. На думку Е. Берна доцільно виокремити шість рівнів спілкування: 1) "нуль спілкування" або "замкнення на себе"; 2) ритуали (норми спілкування); 3) розваги; 4) ігри (людина думає одне, а демонструє інше

з тим, щоб завести другого в пастку); 5) близькість; 6) робота (ділове спілкування). На кожному з цих рівнів людина використовує різні способи і засоби спілкування, тому що його мета щоразу змінюється.

Бачимо, що існують різні підходи до класифікації рівнів спілкування. Проте аналіз свідчить, що всі вони, як правило, включають у тій чи іншій формі три основних рівні:

- маніпулювання (від грубого поводження з людиною до такої поведінки, де зовнішні прояви мають іноді навіть приємний характер);

- конкуренція, суперництво (від спілкування, коли "людина людині — вовк", до такого, коли чесне суперництво сприяє певному рухові вперед);

- співробітництво ("людина людині — людина"). На цьому останньому рівні можливе саме олюднення людини, тобто спілкування, в якому проявляються гуманістичні установки високий рівень його культури.

Описані функції, види, рівні спілкування дають його різнобічну характеристику. Але більшість людей зводять спілкування до простого передавання і приймання інформації, тобто до його інформативно-комунікативної функції, не використовуючи діалог для організації спільної діяльності. Або ж, скажімо, людина не вчиться розпізнавати інших, під час спілкування користується лише стереотипним уявленням про них, не вміє відповідно розшифровувати сукупність засобів спілкування (насамперед невербальних). Водночас людина, яка володіє культурою спілкування, швидко розбереться в ситуації, яку їй будуть нав'язувати, наприклад, "прилаштуванням; зверху". Вона зуміє підняти подальшу бесіду з партнером на рівень коли не принижуватимуться гідність і честь обох співбесідників. Отже, знання про характерні особливості спілкування для кожного, хто їх засвоїть і зуміє застосовувати на практиці, стануть "кермом і вітрилом", які допоможуть гідно жити та ефективно спілкуватися, до того ж духовно зростати самим і допомагати при цьому іншим. Такі знання й уміння допоможуть позбутися багатьох ускладнень у взаєминах людей.

ми не вміємо часом вислухати і зрозуміти партнера по спілкуванню? Тому що, насамперед, наша увага не стабільна, вона коливається. Так звані думи спотворюють зміст повідомлень. Наш емоційний стан також відволікає увагу від того, про що говорять співбесідники, і ми відключаємося.

Зафіксовано навіть феномен "перцептивне перекручування". Виявилось, що люди здатні змінювати або ж узагалі не сприймати інформацію, яка їм видається небезпечною, тривожить, викликає почуття невпевненості, не відповідає уявленню про себе чи про картину світу, яка для них є надійною. Якщо людина не хоче, то може не чути критику на свою адресу, або не запам'ятати чиєсь прохання, виконати яке важко.

2. Види комунікації та їх характеристика

Види комунікації та їх характеристика. Невербальна поведінка та її види.

Поряд із словесними засобами мовленнєвими на культуру спілкування впливають жести співрозмовників, інтонація, паузи, рухи тіла тощо. Якщо раніше як у теоретичному, так і в практичному аспекті невербальній комунікації відводилася допоміжна, другорядна роль порівняно з вербальною, то за останні десятиріччя інтерес різних наук і гешузей психології до вивчення саме цього виду спілкування дедалі підвищується. Причин цьому багато. Одна з них — протест людства проти образу "раціональної людини", імідж якої створено. **Невербальна (несловесна) комунікація** — це система знаків, що використовуються у процесі спілкування, і відрізняються від мовних засобами та нормою виявлення. Науковими дослідженнями, зокрема, доведено, що за рахунок невербальних засобів відбувається від 40 до 80% комунікації. Причому 55% повідомлень сприймається через вирази обличчя, позу, жести, а 38% — через інтонацію та артикуляцію голосу.

Чому ще донедавна недооцінювалось значення цього виду спілкування? Одна з причин полягає в тому, що невербалістика найчастіше проявляється на несвідомому рівні, а люди знають про це мало і не вміють її адекватно розпізнати. Водночас саме невербалістика несе якби правдиву інформацію, ніж вербальні засоби. З її допомогою передаються емоції, ставлення суб'єктів одне до одного, до змісту розмов.

Вербальні та невербальні засоби спілкування можуть підсилювати або ослаблювати взаємодію. Тому інтерпретувати ці сигнали потрібно не ізольовано, а в єдності з урахуванням контексту. Та бажано розвивати здатність читати невербальні сигнали, які нерідко мимовільно передає іншим наше тіло. Так, якщо співрозмовник говорить одне, а невербальні засоби свідчать про інше, тобто різні сигнали не є конгруентними, можна припустити, що суб'єкт щось приховує або просто говорить неправду. Характерно, що здебільшого люди надають перевагу саме тій інформації, яку одержують через невербальні засоби.

Різні люди реагують неоднаково на невербальні сигнали, чутливі до них, інші або нічого не знають про цю сферу або не мають досвіду їх фіксації та розшифрування. Вважається, жінки більш здатні до сприймання та інтуїтивного розуміння невербальних засобів, аніж чоловіки. Розвитку цієї здатності сприяє передусім спілкування матері з дитиною. Перші роки після народження дитини мати і малюк користуються переважно невербальними сигналами. З усіх засобів спілкування вони з'являються перші, стають важливою основою розвитку дитини. Проте більшість невербальних засобів набуті людиною за її життя і зумовлені культурним середовищем. |

Доцільно зауважити, що невербальна комунікація справді залежить від типу культури. Існують, звичайно, жести, експресивні, які майже однакові в усіх народів (посмішка, сердитий погані насуплені брови, хитання головою тощо). Водночас досить невербальних засобів, звичок, що прийняті лише однією нацією. Невербальні сигнали, що в різних народів несуть різну інформацію.

Наприклад, більшість європейських народів передають згоду, кивком голови згори донизу. Болгари цим жестом передають незгоду, японці — лише підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Популярний жест "коло", утворене пальцями руки, більшістю англomовних народів, а також в Європі та Азії застосовують з метою передавання інформації про те, що все гаразд, усе правильно. Але у Франції, наприклад, цей жест означає "нічого", в Японії — "гроші". На особливості невербальної символіки, як і вербальної, впливають окрім зазначених також інші фактори. Відомо, що соціальне становище людини, її престиж залежать від кількості жестів, якими вона користується. Якщо суб'єкт займає високе соціальне становище, він, як правило, користується переважно мовними засобами. Людина, яка менш освічена і має нижчий професійний статус, в розмові частіше покладається на жести, а не на слова. Загалом чим вище соціально-економічне становище людини, тим менше у неї розвинута жестикуляція й бідніші рухи тіла для передавання інформації.

3. Техніка спілкування

Ділове спілкування стає тим ефективнішим, чим краще в ньому пов'язуються всі засоби (і вербальні, і невербальні) із дотриманням службового етикету. Так, люди, особливо під час першої зустрічі, звертають увагу на зовнішній вигляд одне одного. Тому одяг ділової людини має бути охайним, відповідати конкретній ситуації. Що і як одягати на зустріч залежить від того, відбудеться вона вдень чи ввечері, влітку чи взимку, буде офіційною чи дружньою. Звичайно недоречними на діловій зустрічі будуть відкрита сукня, сильні парфуми, надто яскравий макіяж.

Вітаючись, треба трохи нахилити голову, почекати, що і як співрозмовник відповість на вітання, а потім, посміхнувшись, підійти до нього, не забуваючи про необхідність дотримуватись відповідної дистанції. Господар повинен спочатку запропонувати присісти гостю, а потім сідає сам. Якщо господар хоче, щоб гостю було зручно, він пропонує йому самому обрати місце, куди присісти. Гість сам обере для себе найзручнішу дистанцію. Бажано, щоб співрозмовник при цьому не сидів спиною до дверей та інших людей, бо це може викликати в нього тривогу.

Завершуючи розмову, бажано встати, привітно попрощатися. Доречно відзначити позитивні результати, що були досягнуті під час бесіди, виказати надію на продовження зустрічей. Щоб підкреслити особливу пошану до людини, варто зустріти її біля дверей, а після завершення розмови провести до дверей.

Існують певні правила вербального та невербального спілкування під час колективного обговорення проблем, проведення нарад, зборів. Вони стосуються всіх присутніх на цьому заході, але найбільше вимог висувається до поведінки та культури спілкування людини, яка виконує роль керуючого ним. Розвиваючись та оволодіваючи різними засобами спілкування, людина самовдосконалюється і підвищує культуру своєї поведінки і спілкування.

Техніка слухання співбесідника

Слухання — не просто мовчання, а активна діяльність, своєрідна робота, їй передують бажання почути, інтерес до співрозмовника. Те, як

людина реагує на повідомлення іншого, залежить від рівня її моральності, її культури.

Важливе значення мають як *вербальні*, так і *невербальні аспекти слухання*, передусім слухання "всім тілом". Коли нам цікаво, ми несвідомо повертаємось обличчям до співбесідника, нахиляємось до нього, встановлюємо з ним візуальний контакт, тобто на рівні несвідомого концентрується увага на співрозмовникові. Культу люди, з високими моральними установками роблять це свідомо. Слухати партнера і здійснювати вербальний зворотний зв'язок можна по-різному. Розрізняють такі типи реакцій людини на мовлення співрозмовника: оцінювання, тлумачення, підтримку, уточнені чуйність і розуміння.

Щоб слухання було ефективним, відповідало високому рівню спілкування, зокрема моральної, оцінні судження та інтерпретації бажано звести до мінімуму або краще зовсім ними не коректуватися. У протилежному разі ми починаємо начебто "вимірювач думки, почуття співрозмовника своїми мірками, порівнювати їх своєю шкалою цінностей. Водночас партнер по спілкуванню до нас зовсім з іншим бажанням.

Звичайно, це не означає, що не треба висловлювати власну думку. Проте завжди бажано пам'ятати про мету слухання, особливо в разі, коли співбесідник і контакт з ним значимі для нас. Якщо основою спілкування є інформативна функція (наприклад, на лекції) чи функція контролю за мовленням (наприклад, при вивченні іноземної мови) то й вимоги до процесу слухання мають бути належними. У цьому разі можуть мати місце і оцінювання, і інтерпретація. Розрізняють два види слухання: *нерефлексивне* і *рефлексивне*. У першому випадку йдеться про уважне слухання з мінімальним мовним втручанням. Нерідко це допомагає людям виразити свої почуття. Інколи таке слухання називають мінімальним підтримкою.

Нерефлексивне слухання варто застосовувати тоді, коли співрозмовникові важко передати свої почуття (наприклад, він дуже схвильований) або коли бар'єром у спілкуванні стає різний статус партнерів.

Рефлексивне слухання передбачає регулярне використання зворотного зв'язку з тим, щоб досягти більшої точності в розуміння співрозмовника. Для цього вживаються запитання-уточнення. Вони помагають виявити значення, "закодовані" в словах-повідомленнях. Використовуючи мовленнєвий етикет, загальноживані слова, ми даємо в них особистісний зміст. Перевірка правильності того, що чуто, дає змогу не приписувати партнерові якихось власних думок почуттів і установок щодо конкретного питання.

Розрізняють чотири види реакцій людини під час слухання: з'ясування, перефразування, відбиття почуттів і резюмування.

4. Прийоми ефективного ділового спілкування

ПРИЙОМИ ЕФЕКТИВНОГО ділового СПІЛКУВАННЯ:

Видовищ. Для того, щоб вас розуміли і слухали з постійною увагою, самих слів недостатньо. Необхідний будь-який вражаючий додаток. 90% інформації, яку сприймає мозок людини, надходить завдяки зору.

Вольтера – , який справедливо зауважив, що секрет бути нудним полягає в прагненні розповісти все. Звідси правило: чим коротше говориш, тим більше скажеш.

Заключного слова. Притримайте на закінчення суперечки ефективні чи важливі відомості. З цією метою краще виголосити заключне слово: той, хто виступає в кінці дискусії, знає всі аргументи противника і позбавляє його можливості відповісти.

Контрасту. Не намагайтеся перекричати інших при контакті з групою. Корисним буде ефект контрасту: чим тихіше ви себе будете поводити порівняно з групою, тим більше шансів отримати її увагу.

Ненанесення шкоди. Вміти шукати шляхи нейтралізації, щоб не завдати психологічної чи іншої шкоди жодному з тих, з ким сперечаєшся.

Першої фрази . Його зміст полягає в тому, щоб спеціально підготуватися, з яких слів почати розмову. Необхідно проявляти творчий підхід до початку виступу, щоб тримати слухачів в емоційній та інтелектуальній напрузі.

Правило Цицерона. Під час обговорення категорично забороняється нагадувати опоненту слова та думки, які він висловлював, а пізніше їх заперечувати.

Сократа – (заснований на тому, щоб отримати у відповідь "так"). Сократ задавав запитання, з яким його співрозмовник чи опонент вимушений був погоджуватися, і до тих пір, поки партнер, сам того не усвідомлюючи, не приходив до висновку, який він так завзято заперечував. Чим більше відповідей "так" ви можете отримати спочатку, тим швидше досягнете схвалення.

5. Психологічні установки в спілкуванні

ПСИХОЛОГІЧНІ ЕФЕКТИ УСТАНОВКИ У СПІЛКУВАННІ:

Бумерангу. Сильний тиск породжує опір. Не варто дуже активно пропонувати щось людям чи відстоювати свою думку в суперечці: чим більше зусиль - тим більший зворотний результат.

Загального враження. Коли одного разу враження про людину впливає на сприйняття та оцінку певних властивостей особистості в майбутніх контактах.

Каузальна атрибуція - інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин та мотивів поведінки інших людей.

Новизни. Навпаки, про людину добре знайому нам цікаво і важливо почути нову інформацію. Коли ми дізнаємося про те, що вже знаємо, то часто просто не звертаємо увагу на повідомлення.

Ореолу - наділення людини певними якостями та сприйняття її в майбутньому тільки через їх призму.

Первинності. Перша думка, що склалася, дуже часто надовго визначає ставлення до людини чи події, перша інформація є сильніша за наступну.

Самопроекції. Суть його полягає в тому, що при сприйнятті, оцінці та пізнанні багатьом з нас властиво бачити себе в іншій людині (проектування на інших своїх якостей).

Стереотипизації - це накладання на сприйняття окремої людини деяких спрощених стандартів, які узагальнено співставляються з певною категорією людей. Стереотипи можуть розповсюджуватись на нації і формувати необ'єктивні образи. Неточні образи створюють бар'єри адекватного взаєморозуміння людей.

6. Психологічні тонкощі взаєморозуміння у спілкуванні

ФАКТОРИ УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ:

- *Відкритість, переконливість та щирість комунікатора*(відкрите демонстрування своїх намірів; прояв теплого і доброзичливого ставлення; демонстрування своєї компетентності в обговорюваному питанні; уміння переконливо викладати думку, брати на себе відповідальність за неї, що досягається формулюванням фраз від першої особи);
- *Зрозумілість його повідомлень;*
- *Врахування зворотних зв'язків щодо того, наскільки правильно його зрозуміли.*

СТИЛІ СПІЛКУВАННЯ (за І.М.Юсуповим):

2. Стиль **“спільна творчість”**. Він найбільш продуктивний не лише за своїм кінцевим результатом, а й за виховним ефектом. Діяльнісно-діалогова схема цього спілкування ставить партнерів у паритетне становище, коли накреслено спільну мету і спільними зусиллями віднаходиться рішення.
3. Стиль **“дружня прихильність”** близький до попереднього. В його основі лежить щирий інтерес до особистості партнера зі спілкування, ставлення до нього з повагою, відкритість контактам.
4. Стиль **“загравання”** розглядається як крайня форма “дружньої прихильності”, яка має негативний заряд у стосунках. Він базується на прагненні завоювати фальшивий, дешевий авторитет у партнера зі спілкування.
5. Стиль **“залякування”** є протилежністю “загравання” і виникає як наслідок власної невпевненості за більш високого статусу, ніж у партнера, або ж невміння організувати спілкування на основі продуктивної спільної діяльності.
6. Стиль **“дистанція”**. Він має різні відтінки, але в усіх випадках зводиться до суб'єктивного підкреслення відмінностей між партнерами: вікових, соціальних, службових, професійних. Це обмежує творчий потенціал спільної діяльності, провокує авторитарність.

7. **“Менторський”** стиль можна розглядати як різновид стилю “дистанція”, коли один із партнерів свідомо чи мимовільно перебирає на себе роль наставника.

Лекція 9

Тема 9. Утвердження особистості в професійній діяльності План

1. Психологія формування особистої кар'єри. Кар'єра і кар'єризм.
2. Планування професійної кар'єри та стадії ділового життя людини.
3. Лідерство та теорії лідерства.
4. Психологічні та моральні засади формування привабливого професійного іміджу.

1. Психологія формування особистої кар'єри. Кар'єра і кар'єризм

У сучасних умовах менеджмент являє собою складки соціально-економічне явище, яке відображається практично іш всіх сторонах життя суспільства. Теоретики твердять, що її центрі професійної діяльності та концепції управліішн знаходиться людина, яка вважається найвищою цінністю для ' будь-якої організаційної структури. Виходячи із цієї концепції, всі системи управління спрямовані на виявлення різноманітній» здібностей працюючих з тим, щоб вони були використані максимально в процесі виробництва.

Дякуючи здібностям і наполегливій праці, людина може багато досягнути і зробити собі кар'єру.

Терміну "кар'єра" немає у психологічних довідниках і словниках. У тлумачних словниках він має значення службового сходження по вертикальних сходинках статусного становища. Поняття "кар'єра" має у італійській мові значення "біг", "життєвий шлях", "становище у суспільстві". У словнику С.Ожегова кар'єра - це становище у суспільстві, здобуте завдяки діяльності у якій-небудь сфері.

Оскільки поняття передбачає швидкість, успіх досягнення, то відповідно відображає енергію досягнення, малу "розкачку" з боку суб'єкта. Час і сили свідчать про наявність актуальних і потенційних засобів-здібностей, життєвої активності, таланту. Нарешті, це місце в структурі організації. "Локус Морено"(10), місце в системі зв'язків і залежності, визначається "валентністю" суб'єктних, особистісних якостей і ставлення соціального оточення.

Гілфорд виділив шість первинних, найбільш суттєвих рис, необхідних для досягнення кар'єри та успіху:

- 1) впевненість у собі;
- 2) комунікабельність;
- 3) здатність до самоствердження;
- 4) рівноваженість;
- 5) об'єктивність;
- 6) відповідальність.

Атрибутами кар'єри, за твердженням багатьох психологів, є успіх, визнання, самоповага, авторитет, матеріальна вигода, міра відповідальності і професійний ріст.

Оскільки із вказаних вище елементів найвагомим є успіх, коротко зупинимося на цьому понятті. Іржі Томан серед складових частин успіху називає працю, старанність, наполегливість, захоплення справою, постійний пошук і самовдосконалення. М.Сторі (8) закликає:

- а) будьте особистістю;
- б) будьте професіоналом;
- в) будьте культурною людиною;
- г) постійно вчіться і розвивайте себе;
- д) вмійте вживатися з людьми;
- є) будьте нетерплячі;
- с) вмійте знайти своє місце у житті;
- ж) займайтеся об'єктивною самооцінкою, самокорекцією, і імоуправлінням;
- і) аналізуйте свої та чужі помилки і досягнення;
- й) будьте вимогливими;
- к) поважайте себе і людей навколо;
- л) будьте оптимістом і успіх вам забезпечений!

Зрозуміло, що подібні глибокі зміни впливають на людей більшості професій. Не зважаючи на те, що люди не можуть контролювати зовнішні явища, можна навчитися і користуватися тими можливостями і альтернативами, котрі дарує нам життя. Ясність у питанні про власну мету - це основний засіб реалізації своїх можливостей. Виправлення процесу формування власної мети може бути доволі важкою справою, але вона глибоко відображається на повсякденному житті людини. Всі люди відрізняються один від одного, кожний діє в унікальному середовищі, тому робота із з'ясування мети повинна мати особистий характер.

Покращити своє ставлення до визначення власної мети можна, якщо відповісти на шість запитань:

- 1. Яка життєва позиція допомагає людині на шляху до постановки мети?*
- 2. Які принципи визначення мети?*
- 3. Для чого потрібно ставити перед собою мету?*
- 4. Як можна поставити собі мету?*
- 5. Що треба чинити, якщо не все вдасться?*
- 6. Чи здатні ви допомогти оточуючим у цій благородній справі?*

Багато людей вважають, що власна мета здатна змінити багато, якщо підпорядковується таким критеріям:

- а) людина відчуває себе особисто зацікавленою в досягненні мети;

- б) можливе успішне просування до неї малими кроками;
- в) визначені часові рамки;
- г) чітко спланований конкретний кінцевий результат.

Якщо **кар'єра**- це: 1) просування в будь-якій сфері діяльності; 2) досягнення слави ;3) означення роду заняття, професії, то **кар 'єризм** означає безпринципну гонитву за особистим успіхом в будь-якому виді діяльності.

2. Планування професійної кар'єри та стадії ділового життя людини

У житті людини є етапи, коли їй необхідно з'ясувати власні цілі. Звичайно ці етапи співпадають із віковими періодами, наприклад:

Етап 1: 0-8 років - початок кар'єри.

Етап 2: близько 30 років - набуття певної компетентності

Етап 3: близько 40 років - аналіз досягнень і розгляд можливостей для перемін.

Етап 4: близько 50 років - підбиття підсумків кар'єри і підготовка до виходу на пенсію.

Етап 5: близько 60 років - перехід до неробочого життя.

Важливість виявлення власної мети зростає, якщо людина здійснює один з цих життєвих кроків. У той же час творчіш перехід до життя вимагає від людини постійної відкритості до всього неочікуваного і готовності здійснювати аналіз і пошук кращих рішень, яких можна досягнути в будь-який момент.

Для формування кар'єри необхідно не лише знати етапи кар'єри, але орієнтуватися на вимоги до кожного з них:

а) вивчення змісту роботи на окремих етапах службовою росту;

б) деталізація вимог для сходження на кожному етапі (рівень освіти, кваліфікація, вік);

в) визначення меж ділового досвіду, необхідного для переходу до вищого етапу.

Серед нових вимог найважливіші наступні:

а) надання дійсних можливостей для досягнення нони» етапів, не пов'язаних із обов'язковою вислугою літ;

б) підвищена увага до розвитку змісту робіт, до нони і пріоритетів, до людей;

в) гнучка оцінка працівника із врахуванням його компенсаторних можливостей.;

г) виявлення специфічних знань і навичок (без врахування віку) робітника.

підготовку + підвищення кваліфікації);

2) пошук та активізація резервів (управлінського) персоналу, що включає:

- а) оцінка і підбір менеджерів;
- б) оцінка та покращення соціально-психологічного клімату і згуртування персоналу навколо цілей організації і ідосконалення стилю, кар'єри ділових стосунків;
- в) психологічне забезпечення довстрокових цілей організації + розробка кадрової політики фірми + утворення ділових механізмів управління фірмою + соціотехнічна система.

У своїй концепції професійного становлення особистості І.Кудрявцева розглядає такі стадії ділового життя особистості:

1. Виникнення і формування професійних намірів під впливом загального розвитку, початкової орієнтації і залучення до різних сфер діяльності в школі.
2. Власне професійне навчання (тобто, цілеспрямована підготовка).
3. Процес входження у професію через основне оволодіння нею і знаходження свого місця у трудовій групі.
4. Повна і часткова реалізація особистості в самостійній професійній праці.
5. Творчість.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що *кар'єра керівника залежить від:*

- а) характеру і темпераменту керівника;
- б) інтелектуальних та організаторських здібностей;
- в) рівня готовності керівника до прийняття самостійних рішень;
- г) методики прийняття оптимальних рішень;
- д) вміння керівника підтримувати здоровий психологічний клімат у колективі;
- е) від тісних контактів у ієрархії підлеглий - керівник, або нід зворотного зв'язку підлеглий - керівник;
- є) від реакції на критичні зауваження;
- ж) від дотримання правил або прийняття етики службових відносин;
- з) від авторитету реального керівника;
- й) від способів досягнення його успіху.

3. Лідерство як психологічний феномен

Типологія лідерства у психологічній літературі досконало не розроблена. Справді, як диференціювати лідерів на основі теорії характерних рис, коли співвідношення лише одних зовнішніх ознак у різних комбінаціях дасть надто велике число типажів. А коли сюди ввести інтелектуальні та психологічні складники, групування стане неможливим. Аналогічна ситуація обумовлена і теорією ситуативного лідерства та синтетичною теорією. Відтінки колізій, що виникають у діяльності групи, при поєднанні з можливостями конкретної особи лідера є безкінечно різноманітними, й кожного дослідника очікують значні труднощі при намаганні підібрати спільні критерії до певного типу.

Б.Д. Паригін пропонує модель типології лідерства, яка будується на трьох засадах, пов'язаних із визначенням: а) змісту; б) стилю; в) характеру діяльності. При цьому за змістом діяльності ним виокремлені:

- а) лідер-натхненник, який пропонує свою програму;
- б) лідер-виконавець, який організовує виконання заданої програми;
- в) лідер, який є одночасно і натхненником, і організатором.

За стилем діяльності: 1) авторитарний лідер; 2) демократичний лідер; 3) лідер, який поєднує в собі елементи цих двох стилів.

За характером діяльності: 1) універсальний лідер; 2) ситуативний лідер.

На думку Б. Паригіна, різні поєднання цих ознак утворюють 8 типів лідера:

- 1) натхненник (програміст) – авторитарний – універсальний;
- 2) програміст – авторитарний – ситуативний;
- 3) програміст – демократичний – універсальний;
- 4) програміст – демократичний – ситуативний;
- 5) організатор (виконавець) – авторитарний – універсальний;
- 6) організатор – авторитарний – ситуативний;
- 7) організатор – демократичний – універсальний;
- 8) організатор – демократичний – ситуативний.

Не вдаючись у деталізацію поведінки кожного типу лідера, скажемо тільки, що тип лідера-програміста авторитарно-ситуативного, на нашу думку, нічим не відрізняється від типу лідера-програміста демократично-ситуативного, бо: 1) натхненник, той, хто пропонує свою програму й аргументує власні ідеї, у доведеннях не може бути ні авторитарним, ні демократичним, це питання педагогічного і людського такту у взаємостосунках, які активізують такого лідера й накладають відбиток на сприйняття програми групою; 2) ситуативний означає не програмовану спонтанну поведінку у окремих ситуаціях, і, таким чином, якщо лідер у певних випадках є демократичним, а в інших авторитарним, то програміст авторитарно-ситуативний і програміст демократично-ситуативний є рівноцінними між собою, незважаючи на те, що аспекти стилю поведінки у них різні; 3) лідер не може бути авторитарним, це протипоказано суті лідерства. Авторитар той, хто силою утримує владу. А це можливо лише у тому випадку, коли особа використовує адміністративні важелі. Лідерство таких важелів не має і мати не може. Отже, бути авторитарним лідером – це значить уже не бути ним. Тут або авторитар, або лідер.

Концепція функціонального лідерства ґрунтується на теорії лідерства, основу котрої становить вчинок. Авторами цієї теорії є українські психологи, серед яких провідну роль відіграють В. Роменець, І. Маноха та О. Киричук. Вчинок завжди детермінований психологічними задатками людини, її соціальним розвитком та зовнішніми умовами (час, місце, ситуація і т.д.) і розвивається у напрямку будь-якої окресленої домінанти, яка має серед інших у цьому процесі пріоритет. А позаяк вчинки у своїй сукупності не можуть бути універсальними, тобто завжди оптимально правильними, мають своє “лице”,

що відповідає психосоціальній структурі особистості, то, таким чином, соціальні чи управлінські дії особи звужуються до власних можливостей. Звідси і розуміння лідерства як функціональної ролі, котрої вимагає конкретний тип управлінської діяльності, спроектований наскрізно через психосоціальну сферу особи.

Тому лідери у своїй поведінці незалежно від ситуації діють так, як до цього спонукає їх внутрішній психологічний вияв, і мають перевагу тільки там, де можуть проявити свої найкращі властивості. Відповідно до них лідери нами поділяються на: лідерів-організаторів, лідерів-програмістів, лідерів-інтелектуалів, лідерів-умільців, лідерів-універсальних, лідерів-емоційно-спонукальних. Це визначальні ознаки кожного з лідерів. Зрозуміло, що той же організатор має високий емоційно-вольовий потенціал, а лідер-програміст – це абсолютний інтелектуал і від лідера-інтелектуала він відрізняється лише тим, що свої знання може спрогнозувати, розділити на етапи, прикласти їх стратегічно до ним же спрограмованих подій, суспільних явищ. Лідер-інтелектуал, як правило, має глибинні знання в гуманітарній сфері, осмислює власні вчинки не в логіці реальних параметрів та зв'язків, а у власному баченні і трактуванні. Інколи він видає бажане за дійсне, але не тому, що живе у світі ілюзій, а тому, що розраховує на очікуваний процес розвитку лише за тими чинниками, які є в наявності. Лідер-умілець – це лідер-талант у будь якій галузі людської діяльності, якому природа, окрім високих природних задатків, дала наснагу до праці та прагнення відтворити себе в послідовниках і вивести їх на вищий рівень майстерності. Лідер-універсальний – особа багатогранного таланту, що, мабуть, здатна перевищити саму себе і в якій з успіхом здійснюється задумана справа найвищої складності. Така людина володіє багатьма прикладними та гуманітарними знаннями, наполеглива та цілеспрямована, контактна, на рівні любительського захоплення здатна створити речі професійного гатунку в літературі, музиці, малярстві. В історії української еліти таких лідерів обмаль, якщо не найменше в порівнянні з іншими країнами, але в даному випадку ця особливість українців є предметом розгляду іншої наукової галузі, зокрема, етнопсихології, філософії кордоцентризму.

За своїми функціями один тип лідерського управління може вбирати в себе деякі стандартні ролі інших типів – частково або повністю. Наприклад, лідер-програміст є одночасно і лідером-організатором, а лідер-універсал поєднує в собі функціональну діяльність двох попередніх. Є лідерство, що не залежить від жодних інших синтетичних функцій. Це лідер емоційно-спонукальний, яскравим прикладом такого типу є Лев Троцький, чиї колоритні складники емоційно-спонтанного лідерства з успіхом реалізовує і лідер-універсал. Представником цього типу є Іван Мазепа, а серед відомих сучасників – кубинець Фідель Кастро. Лідерів-умільцю важко дається функція лідера-програміста, а лідер-інтелектуал може мати серйозні проблеми з організацією емоційно-спонукального впливу на групу. Взагалі, лідер емоційно-спонукальний, як правило, є фанатиком ідеї, а фанатизм, в свою чергу, дедалі більше відриває його від мас.

Лідер-організатор перебуває в центрі організації будь-якої справи. Якщо він генератор ідей, то діяльність групи і поведінка лідера-організатора підсилюють одне одного, у групі усталено формується оптимістично-піднесений настрій, він є великою частиною групи, а група – малою часткою лідера. Ця дуже й дуже тонка грань у стосунках живиться лише високою духовністю лідера, його тактовністю, людяністю. Коли ж її немає, лідеру-організатору з власними ідеями доводиться долати труднощі у стосунках з мікрогрупами всередині самої групи і постійно відстоювати право на лідерство. Такі стосунки зближують одних членів групи і віддаляють інших, додатково формують відцентрові сили і породжують небезпеку зриву поведінки самого лідера як серед тих, хто віддалений, так і серед тих, кому виявлена “ласка”. Перші будуть сприймати поведінку лідера (міміка, інтонація, організація справи) надто загострено, другі – надто сповільнено, розслаблено. Такий спектр взаємин і лінія поведінки лідера існують доти, поки всередині групи не сформується новий лідер або поки лідер-організатор не вичерпає себе.

Лідер-організатор (виконавець) свою увагу зосереджує на справі, і його поведінка стосовно членів групи є такою, якою є цінність кожного в загальній дії, якщо, звичайно, лідер-виконавець відкидає при цьому свої особисті симпатії. Виконавець має менший вплив на членів групи, позаяк пошук нових ідей дещо самоізолює його від інших, змушує урізноманітнювати тактику поведінки, а це потребує значного вільного часу. Лідер-виконавець апелює більше до логіки, і це прагматизує його стосунки з групою. Але коли стан справ є таким, що прагматизм забезпечує великі дивіденди і сама група прагне до цього, то стосунки лідера-організатора (виконавця) з усіма майже ідеальні – у підтримці, взаєморозумінні, терпінні і т.д. Такому лідеру-виконавцеві при епізодичному освоєнні нових ідей конче необхідний лідер емоційно-спонукальний, котрий не претендує на вершину ієрархічної драбини. Він повинен бути позбавлений фанатизму так само, як і широти кругозору, уявлення глибини, суті справи у всіх варіантах та відтінках. Класичною формою такої пари у громадянську війну були командири Червоної Армії з царських офіцерів у співдіяльності з безграмотними комісарами більшовиками або професіонали-виробничники радянських підприємств з секретарями парткомів. Коли ж лідер емоційно-спонукальний має фанатичні задатки, а таке трапляється значно частіше, ніж його професійна ерудованість, то він підминає під себе організатора-виконавця й розвалює професійну групу. Лідери-організатори (виконавці) не продумують до кінця можливі наслідки своєї діяльності, тим більше сприйняття цих наслідків зокрема, вони розраховують на експромт і не бояться його. Їм більше імпонує процес організації як такий, знаходження вибраного ними порядку речей, людей, стосунків. Лідер-виконавець – явище в принципі спонтанне, на виконання ролі лідера на “всі випадки життя” він не підходить, але претензія на таку універсальність обертається для організації більшими втратами, ніж здобутками.

Лідер-програміст включає в себе особливості лідера-організатора, він скоріше натхненник, ніж виконавець, і глибоко володіє спеціальними знаннями. Програмісти належать радше до інтровертів, обдумують процеси майбутніх

справ у деталях, дуже чітко уявляють собі всі етапи власної поведінки й з успіхом підпорядковують інших людей у тому напрямі, який їм необхідний. Програмісти не губляться у несподіваних ситуаціях, але вирішують їх не толерантно й оптимально, а жорстко й категорично. Вони контролюють себе, не відступають від наміченої мети, не завжди вдаються у моральні сентенції і відступ від загальноприйнятих норм не вважають смертельним гріхом, хоча практично не зловживають тією межею, за якою починається ницість, підлість, ганьба. Лідери-програмісти наперед підбирають виконавців, рідко в них помиляються, мають вплив на людей від своєї внутрішньої сили і впевненості у своїй правоті. Такі особи щиро вірять у справедливість своїх діянь, у них відсутні сумніви, якщо справа розпочата і, як правило, завжди отримують перемогу. Стосунки в їхньому середовищі підпорядкування рівні та витримані, кожний, а лідер особливо, знає діапазон своїх похибок та можливі санкції у разі помилки. Лідери-програмісти належать до авторитарного типу, демократичні елементи в їхньому управлінні проявляються як підсвідоме. Однак їхній авторитаризм виявляється не стільки у стосунках, скільки в одноосібному прийнятті рішень й цілеспрямованому виконанні програми. І наостанок. Лідери-програмісти владу над людьми не гублять, але коли необхідно “здати” повноваження, вони це роблять з найбільш можливою вигодою для себе.

Лідер-інтелектуал найкраще відчуває себе в групі подібних, тому його лідерство в неадекватному середовищі є або самодопінгом (відчуття влади), або вимушеним. У цьому випадку таку особу слід характеризувати як високо відповідальну. В інтелектуальному середовищі лідер-інтелектуал стає чимраз потужнішим, а в звичайному – втрачає кондицію. Інтелектуали у взаємостосунках апелюють до чистоти відносин, побудованих на засадах християнської моралі, віри в людину, інколи висувають свої теорії та концепції справедливості побудови світу і поведінки в ньому людини як абстрактної величини. Їм важко осягнути алогізм стосунків і тоді вони щиро прикладаються до налагодження гармонії у взаєминах; якщо ж вважають, що особиста поведінка кожного є теж справою особистою, то відзначаються високою скептичністю і мають вплив лише тому, що залишають за собою право втрутитися там, де є змога найбільше виділитися інтелектом. Лідери-інтелектуали часто в поведінці мають багато спільного з програмістами, але вони м'якші в поводженні, схильні до колегіальних дій, можуть відійти від проєктованого ходу задуманого процесу, чітко тримаючи в полі зору кінцевий результат. Інтелектуали цінують ініціативу й творчість, дають можливість для самовияву особи і в той же час надіються тільки на себе, на своє осяяння. Така установка виснажує лідера-інтелектуала, робить його різким у поводженні, категоричним, неприступним. Особистості такого типу, як правило, ректори наукових закладів, діяльність яких пов'язана з найновішими технологіями суспільного виробництва.

Лідер-умілець – обов'язково самородок, талант, видатний майстер. Його основним правилом організації справи та людей є предметна діяльність, яка дає йому натхнення й служить доказом його непересічності. Їх навіть важко назвати лідерами, позаяк вони і без відповідних психологічних ознак все одно

переважають інших, є професійними авторитетами для фахівців у даному виді діяльності. Такі люди мають свої школи, добровільних послідовників, симпатиків і навіть фанатиків. Але це не впливає на їх поведінку, на їхню самооцінку – якщо це справді неабиякий талант. Зате якщо рівень таланту піднятий штучно, то така особа стає капризною, амбітною, некерованою, чим відштовхує і послідовників, і симпатиків. Це, здебільшого, представники мистецтва. Вони ранимі, дещо сумбурні, оригінальні до певного часу й межі. В ринкових стосунках умільцям самостійно вижити важко. Інколи їм необхідно простого везіння для викристалізації усіх граней таланту, а в основному – значної підтримки та віри у власні сили.

Колоритною фігурою виступає лідер емоційний або емоційно-спонукальний. Йому здається, що немає проблем, які він не може успішно вирішити. Емоційно-спонукальний лідер відчуває настрій групи, момент, коли необхідно переключити увагу на себе й не випустити її з-під контролю. Спілкування надає їм снаги, екзалтує їхнє ество, запалює душу, серце, випромінює з очей блиск. І хоч зміст думок таких лідерів не є принципово новий, проте наголоси, якими емоційний лідер увиразнює свою мову (акценти на окремих словах, мовних зворотах, темп мовлення, паузи) гальванізують групу, примушують її об'єднатися довкола тієї думки, що її вперто нав'язує слухачам лідер. Така людина значно небезпечніша в тому випадку, коли суспільна потреба дії уже “висить” у повітрі, нею пройнялися маси, а її ідея має руйнівний характер. Зрештою, лідери цього типу здатні більше на плундрування, ніж на творення. Запалити людей на організацію конструктивної ідеї лідер емоційно-спонукальний може лише тоді, коли викликає емоції співчуття або тоді, коли йому притаманні ще й риси лідера-організатора.

Лідер-універсальний – людина, яка в кожній ситуації проявляє ті необхідні задатки, уміння та навички, які найбільш необхідні для ефективного вирішення проблеми. В універсалові переважає над усіма якостями високий інтелектуалізм, що гармонійно поєднаний з великим досвідом соціальної поведінки та практикою людських відносин в політиці, дипломатії, військовій справі, професійній діяльності і т.д. Власне тут важливий не стільки розум, скільки нагромаджені життєві цінності, практика їх застосування і система знань, котрою розпоряджається така особа. Лідер універсальний – кмітливий, обережний, нестандартний у прийнятих рішеннях, уміє бачити перспективу своєї діяльності, ерудит у гуманітарній сфері і мудрець у своїй безпосередній справі.

Даний тип лідера може миттєво переключатися з одного предмета на інший, швидко адаптовуватися до обставин, володіє багатьма прийомами впливу на людей; синхронно зі своїми почуттями виявляє власні емоції, але тільки до тієї межі, за якою вони не можуть зашкодити йому й показати його справжнє ставлення до людей, явищ, подій. Одночасно лідер-універсал схоплює все в цілісній системі, його досвід дає йому моделі поведінки, які він швидко удосконалює, варіативно аналізує й майже на рівні інтуїції “прокручує” найоптимальніші шляхи виходу із будь-яких ситуацій. Та саме це є для

універсала і великою пасткою, оскільки в ньому часто переважає не програміст, а емоціонал. В якихось деталях лідер-універсал наявну інформацію сприймає гіпертрофовано, бачить в ній більше плюсів, ніж мінусів, а по суті існуючі мінуси він просто відкидає і тоді вся сконструйована ним система набуває тільки бажаного вигляду, а не реального. Загалом, розумові операції не обов'язково ведуть лідера-універсала до поразок. Проте з великими особистостями, представниками саме цього типу лідерів, траплялося, що дрібні невраховані деталі в їх стратегії ставали причиною катастрофи для них самих, цілого суспільства, яким вони розпоряджались і котре вони ж вивели на вершину розвою. Історія знає у різних суспільствах немало таких імен і прикладів, а ми для ілюстрації виберемо найсуттєвіші. Це Наполеон: у битві під Ватерлоо не врахував звичайну дрібницю – туман, що змінило час початку кінної атаки; це Олександр Македонський, славетний учень Арістотеля, який своє військо згубив у Індії; це Іван Мазепа, що за всіма правилами військової дипломатії обдурив і Петра Першого, і своїх полководців, і царських наглядачів, але при цьому обдурив і самого себе.

4. Теорії лідерства

1. ТЕОРІЯ ЛІДЕРСЬКИХ РОЛЕЙ (Р.Бейліс) розглядає ролі "професіонала" лідера, орієнтованого на вирішення ділових проблем, і "соціально-емоційного фахівця", який вирішує проблеми людських стосунків.
2. Згідно з ТЕОРІЄЮ РИС, лідером може бути людина, яка володіє певним набором якостей особистості. Однак складання їх повного переліку виявилось практично нерозв'язним.
3. За ХАРИЗМАТИЧНОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ, лідерство послане окремим видатним особистостям як деяка благодать ("харизма").
4. Прибічники ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕОРІЇ вважають, що лідером може стати будь-яка людина, яка займає відповідне місце в системі між особистісних стосунків. Питання про те, хто конкретно візьме на себе лідерство, має вирішуватись з урахуванням індивідуальних особливостей кандидата в лідери, особистісних характеристик інших членів групи, наявної ситуації і виконуваного завдання.
5. СИТУАЦІЙНА ТЕОРІЯ, або груподинамічний підхід (Ф. Фідлер), визначає лідерство як продукт ситуації: людина, ставши лідером в одному випадку, набуває авторитету, який починає на неї "працювати" внаслідок дії стереотипів. Тому вона може розглядатися групою як "лідер взагалі". До того ж окремим людям властиво "шукати посади", тому вони і поводять себе відповідним чином.
6. СИНТЕТИЧНА (АБО КОМПЛЕКСНА) ТЕОРІЯ розглядає лідерство як процес організації міжособистісних стосунків у групі, а лідера - як суб'єкт управління цим процесом, причому сам феномен лідерства розглядається в контексті спільної групової діяльності.

5. Психологічні та моральні засади формування привабливого професійного іміджу

Імідж ділової людини – це зовнішній вигляд, вміння триматись з людьми в діловій і неформальній обстановці, оформлення кабінету, службових паперів, діловий стиль роботи, рівень організованості, від чого значною мірою залежить успіх в бізнесі.

Імідж- англійське слово, котре означає „образ”, „оел”. Це емоційно забарвлений образ кого-небудь, чого-небудь, що склався у масовій свідомості у формі стереотипу. Турбота про свій імідж- це відбиток його в свідомості людей, найкраща само презентація.

Поняття іміджу близьке до поняття персоніфікації, але включає не лише властивості особистості, а й спеціально запрограмовані. Окрім цього, воно говорить як про зовнішній вигляд, так і про внутрішній світ людини, про його психологічний тип.

Складові іміджу:

- 1. Професіоналізм и компетентність.*
- 2. Моральна надійність.*
- 3. Гуманітарна освіченість.*
- 4. Здатність бути психотехнологом.*

В ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ЗНАХОДЯТЬСЯ ПРИНЦИПИ: ПОВТОРЕННЯ, НЕПЕРЕРВНОГО ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ, „ПОДВІЙНОГО ВИКЛИКУ”.

Принцип повторення опирається на властивості людської пам’яті: добре запам’ятовується та інформація, що повторюється.

Принцип непевного посилення впливу обґрунтовує нарощення аргументованого і емоційного звернення, наприклад: „Це тільки для вас”.

Принцип „подвійного виклику” означає ,що повідомлення сприймається не тільки і не стільки розумом. Важливу роль відіграють підсвідомі психічні процеси, емоційна сфера людини.

Формула впливу іміджу.

Вплив іміджу на людей виникає за формулою AIDA, де А(з англ.-увага)- це притягування уваги, І(з англ.- інтерес)- пробудження інтересу до іміджу, D(з англ.. вимога)- пробудження потреби до дії, А- спонукання до здійснення дій.

Лекція 10

Тема 10. Розвиток і становлення духовного світу особистості, природних задатків і таланту

План

1. Інформаційне оточення особистості.
2. Вибір духовних орієнтирів.
3. Педагогіка перспективних ліній у розвитку й саморозвитку особистості.
4. Інтелектуальне самовдосконалення, розвиток здібностей і таланту.

1. Інформаційне оточення особистості

Є чимало живих істот, які, щойно з'явившись на світ, уже з першого дня свого існування здатні виконувати майже всі життєві функції. Людина не належить до таких істот. Вона народжується абсолютно безпорадною: не вміє ні пересуватися, ні здобувати їжу, ні розмовляти, ні мислити. Потрібно багато часу, щоб вона цьому навчилася. Тому людське дитя, як вважають дослідники,— це лише людина в можливості. Тобто у кожному немовляті закладена лише можливість стати людиною. Але чи буде реалізована ця можливість — залежить від багатьох причин.

1920 року в джунглях Індії були знайдені дві дівчинки- Камала і Амала, які тривалий час жили серед вовків. Старшій з них- Камалі- було приблизно 8 років, а Амала була трохи молодшою. Але вони не вміли робити навіть того, що вміє робити вже дворічна дитина, котра виросла серед людей. За шість наступних років дівчатка навчились лише пити воду з склянки і вивчили 30 слів. Мовиться про найсприятливіші періоди розвитку психічних функцій, коли під впливом спілкування розвивається свідомість та мовлення дитини.

Процес індивідуального становлення людини, який називається онтогенезом, є дуже складний і залежить від багатьох психологічних, педагогічних та соціальних умов і впливів.

Інформаційним оточенням людини є :

- сім'я і родина;
- оточуючі люди;
- друзі та середовище спілкування;
- соціальні інститути;
- засоби масової інформації;
- культура.

2. Вибір духовних орієнтирів

Духовність –це фундаментальне надбання людини, в якому акумульовано всю людську культуру. Саме в царині культури (науці, мистецтві, релігії, моралі, праві) створюються цінності, які привласнює в своєму розвитку особистість. Активно долучаючись до світу культури, вона й набуває духовності як вищого вияву людяності.

Духовність не приписується індивідові ззовні; вона "вирастає" зсередини разом із особистісним "Я" людини, а часто навіть випереджає його формування і виражається лише у суспільно значущих прагненнях. Виявом духовності є совість. Це завжди самооцінка — іноді доволі жорстка.

Прийнято вважати, що духовність — це атрибут моралі. Погоджуючись із цим твердженням, слід, однак, шати на увазі, що під мораллю потрібно розуміти систему вищих моральних цінностей людини, тобто всезагальних принципів як безумовних, безкінечних форм її соціальної активності. У цьому разі можливе понятійно-концептуальне урівнювання моралі й духовності людини, і тоді мета духовного розвитку особистості репрезентується у термінах, що позначають якості та характеризують людські вчинки, — таких як відданість, чуйність, скромність, милосердя, щирість, благородство, великодушність.

Відповідно до двох напрямів розвитку моралі (моралі світської і моралі віри) формується духовність світська і духовність віри. Між ними немає неперехідної межі. Якщо раніше, об'єднуючись, вони слугували механізмом захисту суспільства від егоїзму індивіда, то нині розмежовуються, щоб повніше задовольнити інтереси індивіда й суспільства. У світській моралі громадянські ідеї виявляються як джерело переживань і духовності особистості. Це ідеї свободи, справедливості, патріотизму і громадянського обов'язку — ідеї, які людина готова обстоювати. Однак такі ідеї спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, втілитися у вчинках. Якщо вони оволоділи почуттям і душею, тоді вони породжують духовність особистості.

Внутрішній світ дитини нині став центром докладання виховних зусиль також і педагога. Витоки цієї ідеї простежуються в історії вітчизняного і світового виховання. Однак лише тепер відкрилася велика істина: цей світ буде справжнім виразником людяності, якщо до нього з високим душевним напруженням апелюватиме й сам вихованець як його творець і носій. Отже, внутрішній світ підростаючої особистості набуде гармонійності лише тоді, коли дії вихователя й вихованця, "переливатимуться" одна в одну. І це буде ознакою виховної майстерності педагога. Саме з такою організацією виховного процесу асоціюється глибинна діалектика духовності, якщо колективний потенціал духовних скарбів суспільства трансформується в індивідуальний здобуток окремої особистості.

3. Педагогіка перспективних ліній у розвитку й саморозвитку особистості

Започаткована педагогом А.С.Макаренком. Колектив, на думку Макаренка, повинен жити напруженим життям, прагненням до визначеної мети. *„Людина не може жити на світі,- підкреслював педагог, якщо у неї нема попереду нічого радісного. Істинними стимулом людського життя є **завтрашня радість**. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша і вища...Виховати людину- значить виховати у неї перспективні шляхи, по яких розташовується **завтрашня радість**”.*

Макаренко вказує на необхідність будувати виховну роботу так, щоб у вихованців неперервно росла потреба діла, творити. У зв'язку з цим дуже важливо ставити перед дітьми чітку захоплюючу мету-перспективу.

Система перспективних ліній вносить у роботу чіткість і порядок, підтримує мажорний тон у вихованців, розвиває творчі і організаторські здібності, ініціативу, діловитість, дисциплінує учнів, підвищує відповідальність за справу, сприяє виробленню серйозного ставлення до навчання і суспільно-корисної праці. Перспектива є: близькою, середньою, далекою.

4. Інтелектуальне самовдосконалення, розвиток здібностей і таланту

Питання про відношення розумового особистості до її духовного становлення є важливим не тільки для теорії виховання, а й для доцільної організації виховного процесу. У педагогічній літературі висловлюється думка, що вплив розумового розвитку на морально-духовне виховання досить великий. Однак значення цього зв'язку з належною науковою глибиною ще не розкриті і це спричинює різні за змістом тлумачення. Так, є судження, згідно з яким розумово розвинена людина характеризується більшою мірою моральності, ніж нерозвинена. Якщо це так, то в житті не повинні зустрічатися розумні, але аморальні люди. Водночас трапляється, що розумна й освічена людина не демонструє високої моральності. Отже, слід з'ясувати, які чинники, крім розумового розвитку, вплинули на формування такої особистості.

Об'єктивною, на наш погляд, є думка про те, що розумовий розвиток якщо і не є вирішальним, тобто не завжди пересилює інші впливи, то в будь-якому разі не може не володіти морально удосконалювальною силою. Хоча всі морально-духовні утворення особистості за своєю природою є емоційними і становлять внутрішній світ почуттів, вони завжди містять і пізнавальну складову. Цей постійний супровід розуму в кожному душевному явищі зумовлює те, що і в спонуках (мотивах) моральної дії беруть участь ці два елементи. Адже йдеться про свідоме привласнення особистістю певних морально-духовних цінностей, а не про способи навіювання чи елементарного наслідування, за допомогою яких формується нижчий рівень людської моральності.

Вища духовність розвивається в процесі розгорнутої моральної діяльності. Основною одиницею цієї діяльності виступає моральне поняття, яким має оперувати суб'єкт, тобто вибудовувати систему відповідних моральних суджень, узагальнювати їх на основі аналітико-синтезуючого процесу. І що більш диференційованими будуть ці розумові процеси, то більш емоційно забарвленим виявиться їх результат. Це означає, що він набуде індивідуального сенсу, перетвориться на відповідну морально-духовну цінність людини.

Моральна діяльність має справу з суб'єкт-суб'єктними відношеннями. Отже, одна людина має стати на місце іншої, зрозуміти її стан. А це потребує розвиненої рефлексії. Крім того, вихованець має виробити здатність до

децентрації, тобто готовність сприймати світ людей не тільки зі свого погляду. Тут важливими будуть також самокритичність і відповідальність. Загалом вихованець повинен мати достатньо розвинені розумові здібності, що позитивно позначиться на його моральній діяльності. Певну роль відіграють також вольові зусилля, за допомогою яких відбувається гальмування виявів Его-потягів, які стають на заваді вихованню людяності. Можна констатувати, що розумова і моральна діяльність має однакові засоби свого здійснення. Проте засоби розумового розвитку за інших однакових умов благотворно впливають на розвиток морально-духовних сил людини.

Формування творчої особистості починається з дитинства. Тому розвивати в дітей інтереси і нахили потрібно вже в дошкільному віці. У цей час «чомучка» протягом дня може задати дорослому більше сотні запитань. Пізнавальна активність сприяє інтелектуальному розвитку дитини. Тому змалку слід підтримувати допитливість, відповідаючи на запитання малюка, пропонуючи йому найрізноманітніші ігри тощо.

Основним видом діяльності школяра є навчання. Ось чому для процесу виховання дуже важливо, щоб він соромився свого неробства, ненавидів лінощі і недбальство у навчальній праці. «Найстрашніше горе, — писав В. Сухомлинський, — горе для сім'ї, горе для школи, горе для суспільства, — якщо молодій людині не хочеться знати! Небажання знати — це символічні залізні ґрати, якими людина закриває від себе безмежне небо, замість символічних потім можуть з'явитися справжні»¹.

Робота з обдарованими дітьми у школі. Одним з важливих напрямів діяльності вчителя в умовах загальноосвітньої школи є його робота з учнями, яким властиві підвищені навчальні дані. Це обдаровані діти. Вони легко запам'ятовують навчальний матеріал, мають добрі навички самоконтролю, велику працездатність, неординарно мислять, вільно виражають свої думки, а також критично осмислюють різноманітні наукові факти та явища дійсності.

Учні з підвищеними навчальними здібностями мають сприятливі психологічні можливості для активної навчальної діяльності. Тому вчитель повинен так підбирати для них навантаження, щоб воно сприяло їх інтелектуальному та особистісному розвитку, а не стримувало його.

Варіанти стратегії роботи з такими дітьми можливі різні:

- 1) задоволення їх запитів у поглибленому вивченні предметів на основі широкого ознайомлення з досягненнями сучасної науки;
- 2) створення умов як для задоволення їх різнобічних пізнавальних інтересів, так і для розвитку здібностей до певного виду діяльності;
- 2) забезпечення можливостей для творчості в їх навчальній і позашкільній активності;
- 3) залучення до надання допомоги однокласникам у навчанні;
- 4) запобігання появі в них переоцінки своїх можливостей, лінії через систематичну незавантаженість.

Формами роботи з такими учнями можуть бути групові й індивідуальні заняття на уроках, факультативах і в позаурочний час. Зміст навчальної інформації одночасно слід доповнювати науковими відомостями, які вони можуть одержати в процесі виконання додаткових завдань у той самий проміжок часу, що й інші учні, але за рахунок вищого темпу оброблення навчальної інформації.

Серед методів їх навчання повинні превалювати самостійна робота, пошуковий і дослідницький підходи до засвоєння знань у процесі формування умінь і навичок. Контроль за їх знаннями має стимулювати поглиблене вивчення матеріалу, його систематизацію, перенесення знань у нові ситуації. Домашні завдання для таких дітей слід робити творчими.

Особлива увага на уроках до обдарованих учнів має доповнюватися системою позакласної та позашкільної роботи, яка передбачає відвідування гуртків, участь у тематичних масових заходах (вечорах любителів літератури, історії, фізики, хімії та ін., оглядах-конкурсах художньої, технічної творчості, зустрічах із ученими і т. ін.). Індивідуальні форми позакласної роботи включають різноманітні позанавчальні завдання. Велику роль відіграє участь обдарованих учнів у предметних олімпіадах. Учитель повинен постійно спрямовувати їх активність, допомагаючи обрати профіль позашкільних занять, керуючи позакласною роботою.

Розвиток обдарованих дітей стримують відсутність необхідної для вияву їх талантів матеріальної бази; формалізована, автоматизована система навчання; вплив масової культури; недостатня психологічна допомога їм у подоланні комплексу неповноцінності та ін.

Закон України «Про освіту» передбачає створення для розвитку здібностей, обдарувань і таланту профільних класів (з поглибленим вивченням окремих предметів або з початкової професійної підготовки), спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, різних навчально-виховних колективів, об'єднань. Особливо обдарованим дітям держава надає підтримку і заохочення (стипендії, направлення на навчання і стажування до провідних вітчизняних і зарубіжних освітніх, культурних центрів).

Формування творчої особистості майбутнього фахівця у вузі. У процесі підготовки спеціаліста у вищому закладі освіти розвиток його професійних умінь і творчих здібностей проходить п'ять етапів (рівнів).

1. На *інтуїтивному рівні* студенти виявляють сукупність «передпрофесійних» умінь. Приступаючи до вирішення професійної проблеми, вони не усвідомлюють її навіть як задачу, а діють інтуїтивно, часто не вмючи пояснити, чому роблять щось саме так, а не інакше, і чого прагнуть досягти.

2. На *репродуктивному рівні* студенти, розв'язуючи професійну задачу, не виходять за межі суворо регламентованих інструкцій і правил, надають перевагу роботі за підказкою, існуючими шаблонами і стандартами.

3. Досягнення *репродуктивно-творчого рівня* означає, що студенти задовільно справляються з вирішенням типових проблем. Однак у складних і неочікуваних ситуаціях вони орієнтуються важко.

4. *Творчо-репродуктивний рівень* передбачає, що студенти мають достатньо сформовану систему знань, умінь та навичок, які дають змогу в основному успішно виконувати професійні функції. У змінених ситуаціях вони, як правило, не шукають оригінальних способів розв'язку за дач. На цьому рівні недостатньо розвинута здатність до прогнозування виробничих процесів.

5. *Творчий рівень* найвищий у розвитку фахових умінь і навичок. Досягнувши його, студенти виявляють виражену професійну спрямованість особистості, добре розвинуті узагальнені професійні вміння, їм властивий пошук нових методик, засобів і прийомів роботи. Робота з формування творчої особистості майбутнього фахівця може здійснюватись у багатьох напрямках. Передусім під час лекцій, практичних і лабораторних занять доцільно розв'язувати навчально-пізнавальні задачі, які сприяють проникненню в суть найважливіших питань майбутньої професійної діяльності. Важливими є спостереження й аналіз виробничих процесів чи їх етапів під час екскурсій, виробничої практики. Згодом студенти під керівництвом викладачів можуть здійснювати фрагменти майбутньої професійної діяльності, обговорювати їх на навчальних заняттях і впроваджувати в технологічний процес виробництва. Неоціненне значення для формування творчої особистості майбутнього фахівця має залучення його до науково-дослідної роботи і вирішення наукових проблем з підвищення ефективності виробничих процесів. Щодо цього важливу роль відіграє тематика курсових та дипломних робіт, зорієнтована на подолання конкретних «вузьких» місць виробництва.

Зарубіжні теорії розвитку особистості. У зарубіжній педагогіці та психології поширеними є погляди, що люди народжуються добрими або злими, чесними або брехливими, що їм від природи властива агресивність, жорстокість та інші негативні моральні якості (Марія Монтессорі (1870—1952), Конрад Лоренц (нар. 1903), Е. Фромм). Такої позиції дотримуються представники *біологічного напрямку* в педагогіці.

Представники *соціологічного напрямку* (Ж.-Ж. Руссо, К.-А. Гельвецій, Д. Дідро та ін.) вважали, що вирішальним фактором у розвитку і формуванні особистості є середовище, а головним — вплив домашнього середовища. Вони висловлювали переконливість, що школа нічого не може вдіяти, якщо дитина живе в несприятливих домашніх умовах.

За оцінками прибічників біологічного напрямку, вплив спадковості на розвиток особистості становить 80—90 відсотків, вплив середовища, за оцінками представників соціологічного напрямку, — 90 відсотків.

Представники *біосоціологічного напрямку (конвергенції)* дотримуються думки, що психічні процеси (відчуття, сприймання, мислення та ін.) мають біологічну природу, а спрямованість, інтереси, здібності особистості формуються як явище соціальне.

Залежно від поглядів на роль спадковості чи середовища представники цих педагогічних теорій відводять і різну роль процесові виховання в розвитку особистості: від визнання його цілковитого безсилля щось змінити (Ж.

Піаже) до наголошення на необхідності активного втручання в поведінку людини (жорстка «поведінкова інженерія» Б.-Ф. Скіннера).

Лише творча особистість фахівця здатна до оновлення сучасного виробництва, що нині має орієнтуватися на інтенсивний розвиток. Вирішальну роль у ньому відіграє ініціативно-перетворювальна виробнича діяльність у режимі безпосереднього творчого пошуку. Отже, для ефективної діяльності будь-якої галузі виробництва потрібна

Лекція 11

Тема 11. Психолого-педагогічні умови самотворення особистості

План

1. Виховання й самовиховання вольових зусиль та вольових дій.
2. Самоорганізація наслідування, прикладу, ідеалу.
3. Процес цілепокладання та досягнення мети.
4. Творення суспільно-значимих вчинків і дій.
5. Утвердження християнських цінностей та моралі у соціальному досвіді особистості.

1. Виховання й самовиховання вольових зусиль та вольових дій

Виховання є цілеспрямованим процесом. Наявність конкретної мети надає йому систематичності й послідовності, не допускає випадковості, епізодичності й хаотичності виховних заходів. Виховання формує внутрішній світ молодшої людини, проникнути в який дуже важко. Тому воно вимагає таких методик, які давали б змогу не тільки виявляти погляди, переконання і почуття вихованців, а й збагачувати їх духовність, за потреби коригувати якості психіки. Процесу виховання властиве і *розмаїття завдань та напрямів*, їх кількість невинно зростає, що зумовлено динамічністю суспільно-економічного життя. Тому для процесу виховання характерна також *неперервність*. «Я продовжую ще вчитися, — писав К.-А. Гельвецій, — мое виховання ще не завершено. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Все мое життя і є, власне, тривалим вихованням»^x.

Рушійні сили процесу виховання. Зміст і методика процесу виховання залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників і рушійних сил.

До об'єктивних чинників належать суспільно-політичні, економічні процеси, що відбуваються в соціумі, події культурного життя, вплив природного середовища тощо. У сучасній Україні — це особливості розбудови держави загалом та системи освіти і виховання зокрема; утвердження в економіці ринкових засад; розвиток соціальної сфери; відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки; розширення меж спілкування з іноземними громадянами.

Суб'єктивні чинники — соціально-педагогічна діяльність сім'ї та громадських організацій; навчально-виховна робота працівників закладів освіти; вплив засобів масової інформації; заходи культурних, позашкільних установ, молодіжних об'єднань та діяльність церкви.

Ефективність процесу виховання залежить від того, наскільки збігаються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах передбачає не тільки створення умов для співпраці педагогів і учнів (студентів), а й залучення до неї інших виховних інституцій.

Рушійними силами процесу виховання є сукупність внутрішніх і зовнішніх суперечностей, вирішення яких сприяє просуванню до нових цілей. До внутрішніх суперечностей належать:

— суперечність між соціально значущими завданнями, які потрібно виконати вихованцю, і факторами, що заважають його зусиллям;— суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця (вимагає такої побудови виховного процесу, щоб зміст і форми його реалізації невикликали спротиву в молодій людині).

Зовнішні суперечності виявляються у невідповідності між:

—виховними впливами сім'ї і закладу освіти (порушення єдності цих впливів негативно позначається на формуванні особистості вихованця);

—організованим виховним процесом закладу освіти і стихійним впливом на вихованців навколишнього середовища (вимагає подолання негативного впливу девіантних підліткових груп, низькоякісних телепередач тощо);різними вимогами вихователів (внаслідок цього у вихованців формується ситуативна поведінка, безпринципність);

—деякими вихованцями, які мають досвід негативної поведінки, і педагогами, однокласниками (однокурсниками), батьками.

Попри те що зовнішні суперечності не є універсальними, обов'язковими для всіх ситуацій,применшувати їх дезорганізуючий вплив не варто. Тому завжди важливо передбачати їх, вживати превентивних заходів, а за необхідності і протидіяти їм.

Етапи процесу виховання. Процес виховання передбачає певну послідовність етапів, знання особливостей яких дає вихователю змогу спланувати виховну роботу, передбачивши її зміст і методику проведення. Таких етапів виокремлюють чотири:

1. Визначення сукупності рис і якостей особистості, які слід сформувати у вихованця (ідеал). Коли йдеться про виховання колективу класу (групи), то мають на увазі досягнення таких результатів, які б відповідали еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед закладом освіти.

2. Вивчення індивідуальних особливостей вихованця або колективу, його позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, визначення рис, які ще не сформовано або перебувають у зародку. Знання особистості вихованця (колективу),порівняння її з ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток. Зважаючи на це, планують виховну роботу, ознайомлюють вихованця (колектив) із запланованим і домагаються сприйняття пропонованого взірця для наслідування.

3. Реалізація програми виховання шляхом залучення вихованців до різних видів діяльності, участь у яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

4. Самостійна робота учня (студента) над собою. Початок такої роботи свідчить про досягнення мети цього етапу.

Всі етапи процесу виховання потребують умілого педагогічного управління. Воно передбачає передусім визначення змісту виховної роботи згідно з вимогами суспільства до рівня вихованості молодого покоління. Реалізація змісту виховання можлива за умови, що форми, методи й прийоми виховної роботи імпонуватимуть тим, на кого вона спрямована. З цією метою використовують виховні можливості сім'ї, громадськості, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації. Не менш важлива й відповідна організація колективного та індивідуального життя й діяльності вихованців, створення умов для збагачення їх досвіду. Велику роль відіграють гармонійні демократичні стосунки між вихованцями й вихователями.

Невід'ємними аспектами виховання є й постійне вивчення його результатів, наявного рівня вихованості молодих людей і колективу, виховних можливостей педагогічного колективу та громадськості й коригування змісту і методики виховного процесу з метою її удосконалення.

Управління виховним процесом слід спрямовувати на розвиток самостійності, ініціативи вихованців. Цього досягають за умови, що педагоги націлюють їх на самостійний пошук цікавих видів діяльності і створення для них сприятливих умов. Вихователь має залишатися мудрим старшим другом і наставником молодої людини, але на умовах співпраці з нею, яка передбачає, що його виховний вплив доповнюватиметься її роботою над собою — самовихованням.

Виховання і самовиховання є двома взаємопов'язаними аспектами процесу формування особистості.

Самовиховання — свідома діяльність людини, спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних.

Примітивна потреба в самовихованні виявляється в дошкільному та молодшому шкільному віці, усвідомлювана — в підлітковому, що є наслідком певного рівня свідомості. Результативність самовиховання засвідчують реальна поведінка і вчинки людини. **Умови успішного самовиховання.** Самовиховання вимагає передусім від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси. Для цього не обхідно мати уявлення про особливості психічної діяльності людини, розуміти сутність самовиховання, методи і прийоми роботи над собою. Самовиховання потребує постійних вольових зусиль, вміння керувати собою, аналізувати свої вчинки, оцінювати поведінку, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Підвищує ефективність самовиховання й наявність у людини ідеалу. Немалу роль відіграє рівень розвитку колективу: якщо він згуртований, у ньому панують здорова громадська думка, доброзичливість, взаємовимогливість, людині значно легше працювати над собою.

Самовиховання є далеко не простим процесом, який охоплює кілька етапів.

Етапи самовиховання. На першому етапі педагоги виявляють ставлення вихованців до процесу самовиховання шляхом анкетування чи індивідуальної

бесіди. Далі формують спонукальні мотиви, свідоме ставлення до самовиховання, домагаючись у них усвідомлення, що самовиховання — і їх особиста справа, і справа закладу освіти, і суспільства загалом.

На другому етапі, який починається з появою бажання самовдосконалюватися, допомагають молодій людині сформувавши мету (ідеал) та підтримувати бажання наслідувати його. З'ясувавши відмінність між собою та ідеалом, вихованець бачить, які риси він має виробити в себе, яких недоліків позбутися. Орієнтуючись на це, учень складає програму самовиховання.

На третьому етапі вихованець починає систематично працювати над собою, реалізуючи програму самовиховання. Для цього його залучають до різних видів діяльності. Педагог допомагає йому контролювати результати втілених рішень. Згодом зовнішній контроль педагога чи колективу послаблюється, зростають самостійність та ініціатива самого вихованця.

Прийоми самовиховання. Процес організації самовиховання передбачає опанування спеціальних прийомів роботи над собою.

В історії людства вироблено чимало різних прийомів самовиховання: самопереконавання, самонавіювання, самоаналіз, самопідбадьорювання, самозаохочення, самопереключення, самонаказ та ін. Педагог має навчити вихованця обрати найадекватніші для певної життєвої ситуації.

Самопереконавання. Полягає в тому, що вихованцю пропонують у певній ситуації знайти аргументи і за їх допомогою переконати себе в тому, що він учинив праву рішучість (неправильно). Дуже важливо навчитись у конфліктній ситуації переключати свої думки на приємні, які відволікають від конфлікту, заспокоюють.

Самонавіювання. Використовують за необхідності подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення подумки або вголос певних суджень. Наприклад, щоб подолати запальність, подумки стверджують: «Ненавиджу в собі запальність. Я повинен і зможу її позбутися». На відміну від самопереконавання, самонавіювання не передбачає аргументування.

Самоаналіз. Включає критичні роздуми над своєю поведінкою, окремими вчинками, вміння аналізувати й оцінювати їх. Він допомагає розкривати причини успіхів чи невдач, розвиває самосвідомість і сприяє самопізнанню.

Самопідбадьорювання. Ефективне, коли людина губиться в складних ситуаціях, зневірюється у власних силах. Для цього одні згадують випадки, коли їм вдалося подолати нерішучість і досягти успіху, інші уявляють, яке задоволення вони матимуть, якщо відважаться зробити намічене. Можна також пригадати улюбленого героя роману, фільму, який не боявся труднощів, і намагатися бути схожим на нього тощо.

Самозаохочення. Застосовують у випадках, коли після подолання труднощів складне завдання виконано. До нього вдаються і якщо необхідно подолати власні негативні риси.

Самопереключення. Реалізують не тільки подумки, а й у діях, які викликають позитивні емоції. Так, учаснику конфліктної ситуації пропонують зайнятись улюбленою справою (читанням, випалюванням, малюванням тощо), яка захоплює його і відволікає від небажаних вчинків.

Самоконтроль. Полягає у систематичному фіксуванні (подумки або письмово) свого стану і поведінки для того, щоб попередити небажані прояви. У процесі самовиховання самоконтроль відіграє роль внутрішнього регулятора поведінки і є свідченням становлення самостійності особистості.

Самооцінка. Суть її зводиться до зважування у думках своїх можливостей. Сприяє розвитку вміння дивитися на себе збоку, виробляє об'єктивні критерії оцінки власних вчинків, допомагає подолати недоліки поведінки. Цей прийом запобігає переоцінюванню своїх можливостей, підвищує вимогливість до себе.

Самоосуд. Особливість його полягає в незадоволенні своїми діями, вчинками, поведінкою. Докори сумління збуджують, викликають внутрішнє хвилювання і почуття вини перед оточуючими. Самоосуд породжує бажання якомога швидше виправити допущені промахи.

Самонаказ. Цей прийом втілює в собі яскраво виражені вольові аспекти. Полягає він у прийнятті особистістю твердого рішення ніколи не відступати від своїх принципів, завжди поводитися тільки належним чином. Дотримання власного наказу зміцнює вольову сферу особистості, викликає самоповагу, робить її морально стійкою у різних життєвих ситуаціях.

Самозаборона. Реалізується через свідоме позбавлення себе чогось приємного. її застосовують у тих випадках, коли не дотримано слова, не виконано обіцянки. Інколи людина може навмисно поставити себе в несприятливі умови, щоб відчути дискомфорт, відмовившись від того, що стало звичним. Самозаборона засвідчує наявність в особистості великої сили волі.

Самопримус. Допомагає в боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися чи працювати, лінощами. Виявляється у спонуканні себе до малоприємних занять, уникненні звичних пасивних форм проведення вільного часу тощо.

Не менш ефективними й цікавими є такі практичні прийоми самовиховання.

1. **«Крок уперед»** — прийом, що передбачає щоденне планування на наступний день роботи над собою. План охоплює справи, виконання яких сприяє формуванню бажаних рис характеру

2. **«Оцінка дня, що минув»** — облік своєї діяльності, щоденне оцінювання її результатів з виставлянням оцінок за певні вчинки.

3. **Самозобов'язання** — планування роботи над собою на місяць, семестр чи рік, залежно від того, які риси особистості треба сформувати чи подолати і за який час.

4. **«Правила моєї поведінки»** — складання вихованцю правил його поведінки, яких він має дотримуватися. Прийом привчає до виконання обов'язків.

5. *«Упізнай себе»* — вихователь частково характеризує вихованця, не називаючи його прізвища, а товариші (колеги) його доповнюють, здогадавшись, про кого йдеться.

6. *Самохарактеристика і взаємохарактеристика* — написання і обговорення вихованцями характеристик на себе і на товаришів. Привчають до самоаналізу і дають педагогу багатий психологічний матеріал для майбутньої виховної роботи.

7. **В.Сухомлинський** вважав, що „самовиховання потребує дуже важливого, майбутнього стимулу- почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання сьогодні стати кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу- доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду.

2. Самоорганізація наслідування, прикладу, ідеалу

Загальною метою виховання є гармонійний розвиток людини. Ця мета сформувалася ще в давньогрецьких Афінах, де зародилося поняття «калокагатія» (великодушність) — ідеал виховання, що поєднує шляхетність, багатство, фізичну досконалість і моральні чесноти. В епоху Відродження італійські гуманісти доповнили його ідеєю всебічного розвитку особистості. Так склався ідеал всебічно і гармонійно розвиненої людини.

Ідеал — уявлення про зразок людської поведінки і стосунків між людьми, що виходять із розуміння мети життя.

Формування ідеалу в людини залежить від виховання, умов життя і діяльності, особливостей її особистого досвіду.

Ідеали відрізняються за змістом, структурою та дієвістю.

Зміст ідеалу охоплює риси реальних осіб, літературних героїв тощо, які людина вважає ідеальними.

Структура ідеалу свідчить про міру його узагальненості, тобто, є ідеалом конкретна людина чи сукупність рис кількох осіб, узагальнених у єдиному зразку.

Дієвість ідеалу означає ступінь його впливу на поведінку і свідомість особистості.

Ідеал національного виховання найглибше розкрито у працях українського педагога Григорія Ващенка «Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва».

3. Процес цілепокладання та досягнення мети

Процесом цілепокладання усвідомлено зароджується із потреб людини, які постають у вигляді емоційно забарвлених бажань, потягів, прагнень, а їх задоволення – у вигляді оцінкових емоцій. Одночасно потреби виявляються в мотивах, потягах, бажаннях, які спонукають людину до діяльності як форми прояву потреби. Якщо в потребі діяльність по суті залежна від її предметно-суспільного змісту, то у мотивах ця залежність проявляється як власна

активність суб'єкта. Тому в поведінці особистості система мотивів завжди багатша ознаками і рухливіша, ніж сама потреба.

Коротко мотив можна характеризувати як спонукання до діяльності, що спрямована на задоволення потреб особи. Мотивом може стати тільки усвідомлена потреба й тільки в тому разі, якщо задоволення цієї конкретної потреби безпосередньо переходить у дію. Отже, мотив являє собою внутрішню психічну активність, що організовує та планує діяльність і поведінку, в основі яких лежить необхідність задоволення потреби. В процесі мотивації потреба дістає одну зі своїх суттєвих властивостей – предметність. До першого задоволення потреба не має свого предмета. Набуття потребою свого предмета, її опредмечування зумовлює перетворення потреби на певний мотив діяльності.

Мотиви поділяють на ведучі та другорядні (мотиви-стимули), усвідомлювані, куди входять і мотиви ведучі, та неусвідомлювані. До усвідомлюваних мотивів відносять великі життєві цілі, які спрямовують особистість протягом тривалих періодів життя. Такі мотиви-цілі притаманні соціально зрілим особистостям.

Сам мотив може набувати різних ознак, і його класифікують за інтересами, прагненнями, переконаннями та установками.

Під інтересами розуміються мотиви, які для особистості мають конкретне емоційне забарвлення й спрямовані на пізнання чогось. Інтерес проявляється як інтелектуальна вибірковість і виникає тоді, коли його об'єкт породжує емоційний відгук.

Інтереси можуть бути безпосередніми та опосередкованими. Безпосередні викликаються емоціями, опосередковані – результатом діяльності, їх основу складає відповідний рівень інтелекту.

Кількісними характеристиками інтересів є їх широта, глибина та стійкість. Широта визначається кількістю задіяних об'єктів, сфер діяльності у свідомості людини, які для неї мають стійку значущість.

Глибина інтересів вказує на те, як особистість своїми знаннями проникла у зміст пізнаваних об'єктів чи окремого об'єкта. Якщо людина знає про все потрошки, то це є свідченням широти її інтересів без достатньої глибини, за чим може стояти звичайне дилетантство. Глибинне освоєння предмету діяльності, аж до специфічних тонкощів, свідчить про професіоналізм.

Стійкість інтересів притаманна тим людям, в яких професійна діяльність відповідає їх здібностям та потребам.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності. Творча діяльність зумовлена стійкими прагненнями і, навпаки, розмитим прагненням властиві неясні цілі, невисокі емоційні притягання, реміснича діяльність. Такі прагнення кваліфікують як потяги чи бажання. Прагнення у вигляді потягів не спонукають особистість до цілеспрямованої активності. Вони лише підштовхують людину в орієнтуванні до пошуку, до намагання опредметнити те “щось”, що їй уявляється лише у загальних рисах.

Прагнення у вигляді бажання мають чіткішу окресленість та усвідомленість. У своїй найвищій формі такі бажання називають хотіннями.

Тут є вольові компоненти і вони нерідко спрямовують особистість на досягнення значущих цілей.

Потреба нерозривно зв'язана з мотивом і психологічно виявляє себе у його формі. Якщо потреба – це нестаток суб'єкта в чомусь конкретному, то мотив – обґрунтування рішення задовільнити чи не задовільнити актуалізовану потребу в конкретному середовищі та в конкретний спосіб. Але перш ніж потреба спричинить особистісну дію, людина переживає складний психологічний комплекс мотивації, який полягає в усвідомленні значимості самої потреби, шляхів та засобів її задоволення, затрати зусиль і т.д.

Схематично перехід потреби в мотив можна зобразити так:

потреба —→ мотивація —→ мотив,

де потреба – нестаток у чомусь, мотивація – усвідомлення потреби, мотив – обґрунтування рішення.

Кожна особистість має свій рівень домагань. Рівень домагань визначається: а) досягненням тих цілей і того ступеня складності, які особистість, на її думку, здатна подолати; б) співвідношенням двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі.

Дослідження виявили, що домінуюча наявність тієї чи іншої мотиваційної тенденції властива всім людям. Особи з переважанням мотиву прагнення до успіху вибирають завдання середнього ступеня трудності. А ті, які орієнтовані на уникнення невдачі, надають перевагу завданням елементарного вирішення.

4. Творення суспільно значимих вчинків і дій

У людському житті багато залежить від того, як сама людина ставиться до свого життя: благоговійно чи презирливо, серйозно чи легковажно, з гумором чи скептично, з задоволенням чи просто марнує час тощо. Тому важливо з'ясувати, чим визначається це ставлення.

З першого погляду може здатися, що ставлення людини до життя визначається самим життям: якщо життя у людини легке, приємне, різноманітне, то й вона буде позитивно ставитися до нього, а якщо, навпаки, людину на кожному кроці переслідують усілякі лиха та нещастя, день за днем минають одноманітно й сумно, то таке життя може викликати тільки відразу. Проте чи так це?

Відомий актор Г. Жженов свого часу п'ятнадцять років відбув за нелюдських умов у сталінських таборах, але він не озлобився, не зневірився, залишився м'якою, інтелігентною людиною, яка любить, цінує життя й людей. Великий гуманіст ХХ сторіччя А. Швейцер уже в тридцять років уславився як письменник і музикант. Але, живучи у чудовому місті — Відні й маючи, здавалося б, усе для щастя, він не відчував задоволення. Й лише вивчившись на лікаря й поїхавши в Африку, де став лікувати хворих на проказу, він нарешті знайшов сенс свого життя, якого йому бракувало раніше.

Якщо подивитися навколо, можна побачити й поруч з нами багато людей, які зовсім по-різному реагують на ті самі обставини свого життя.

Все це свідчить про те, що ставлення до життя залежить не тільки від життєвих умов, а й від самої людини: від того, як вона сприймає й розуміє життя, чого чекає від нього, на що сподівається. Якщо настроїтися на те, щоб одержувати від життя лише насолоду та радість, то його реальний смак буде гірким або прісним. Якщо чекаєш від життя надто багато, то будь-які досягнення у ньому можуть здатися незначними, на таку людину чекає розчарування.

Якщо вважати життя благом, то радітимеш уже тому, що живеш, а якщо бути впевненим, що життя невіддільне від труднощів, страждань, то стійко зноситимеш усі випробування долі.

Одне з мудрих життєвих правил говорить: не чекай від життя неможливого чи принаймні занадто багато — й тоді ти уникнеш розчарувань і будеш вдячний йому за те, що воно дає.

Проте як визначити ту грань, яка відділяє можливе від неможливого? На жаль, на це запитання готової відповіді немає й бути не може. Кожен з нас може вирішити це тільки для самого себе, оскільки те, що для одного означає «занадто багато», для іншого може означати «занадто мало» або «достатньо».

Вміти жити — це вміти аналізувати своє ставлення до життя й, якщо потрібно, змінювати його.

Життя має і світлі, і темні боки, завжди є щось добре і щось погане, піднесене і низьке, прекрасне і потворне. Тому нерозумно бачити тільки одні й не помічати інші, тобто сприймати все однобічно. Лише враховуючи всю складність і суперечливість життя, можна виробити й правильне до нього ставлення. Загалом є досить прості істини, якими слід керуватися, щоб правильно ставитися до життя. Це, наприклад, уміти перетворювати свої мінуси на плюси; уміти бачити в житті не тільки погане, а й добре; намагатися відкрити у житті все найцінніше, що у ньому є, й не надавати надто важливого значення «дрібницям» життя; пам'ятати, що все у житті швидкоплинне — і добре, і погане, тому слід насолоджуватися першим і не дуже засмучуватися другим; бути толерантним у стосунках з людьми.

Ці та інші життєві правила можна знайти у багатьох мислителів і філософів. Цікаво ознайомитися з ними у книжці американського письменника Д. Карнегі «Як перестати хвилюватися й почати жити».

У найбільш узагальненій формі певне ставлення людини до життя виявляється в її життєвій позиції. Свідома життєва позиція формується у людини на ґрунті певного цілісного розуміння світу, життя й самої себе, тобто на ґрунті її світогляду. Світогляд, погляди людей на те чи те питання, як було показано у першому розділі підручника, визначають характер дій людини, її поведінку. Тому педагог В. О. Сухомлинський, наприклад, називав позицію людини її «світоглядом у дії».

Спосіб життя людини виявляє, чого людина живе та як вона живе: як існує, як діє, які має стосунки з іншими людьми, з суспільством тощо. Жити скромно, непомітно, мовчки роблячи свою справу — чи постійно намагатися бути у всіх на очах, жити власною працею — чи за рахунок інших, жити у злагоді із законами — чи порушувати їх, жити інтересами колективу, інших

людей — чи тільки своїми особистими, прагнути збагатитися матеріально — чи стати духовно розвиненим тощо: все це різні способи життя. У кожному з них на першому плані перебуває той чи той бік людського життя.

Спосіб життя людей визначається тим суспільством, в якому вони живуть,— рівнем його матеріального та духовного розвитку, існуючими у ньому національними та іншими традиціями, місцем, яке людина посідає у цьому суспільстві, її належністю до певної групи або класу, її життєвою позицією, її статтю, віком, станом здоров'я, характером, місцем помешкання тощо.

Чим більш розвинене суспільство, тим більше у ньому можливостей для існування різних способів життя, а значить — тим більший вибір. Здійснюючи цей вибір, слід прагнути, щоб спосіб життя не суперечив інтересам суспільства, не порушував законів і моральних норм та не шкодив самій людині, тобто не підривав здоров'я, не сковував прояви та розвиток фізичних і духовних сил.

Чим більшими є творчі здібності, знання людини, чим вона завзятіша й працелюбніша, тим більшою мірою вона є й творцем власного способу життя.

Процес творення суспільно значимих вчинків і дій тісно пов'язаний з стихійною або цілеспрямованою соціалізацією людини у житті, її соціальною зрілістю. Стихійно соціалізація відбувається тоді, коли людина свою мораль, поведінку та цінності формує під впливом різноманітних обставин, цілеспрямовано — коли її духовність та вчинки базуються на культурі соціуму, яку вона засвоїла під впливом сім'ї, школи, політичних та громадських інститутів суспільства і яку вона сама розвиває та удосконалює.

5. Утвердження християнських цінностей та моралі у соціальному досвіді особистості

Поява предмета християнської етики на початку 90-х років у школі сприяла становленню нового світоглядного підґрунтя і витіснення комуністичної ідеології. Цей предмет виявився першою ластівкою цього процесу. Проте десятирічний досвід викладання його в школах західних областей України поставив і низку запитань, які потребують відповіді. Чи буде цей предмет і надалі релігійним, чи трактуватиметься як світський (у Польщі він викладається в школі паралельно з релігією і розглядається, власне, як світський)? Чи може школа брати на себе функцію катехизації, чи це має робити лише Церква? Чи входить цей предмет у якусь цілісну систему нашого виховання, чи він виявляється в школі штучно прилаштованим? Чи впевнено чує себе сьогодні вчитель християнської етики (розклад уроків, атестація тощо)? Чи маємо для викладання його добрі, фахово підготовлені матеріали? Нарешті, чи можна підготувати доброго вчителя етики під час кількатижневих курсів? Чимало "але".

Відповідь на всі ці питання мусимо шукати не в школі, а у сфері суспільної свідомості, у тих змінах, які відбуваються тепер у духовному полі нашого суспільства. Поза всяким сумнівом воно відходить від атеїзму і дрейфує до засад релігійності, насамперед до християнства, втіленого у нашій національній культурі. Це означає, що **світський світогляд стає християнським** і поступово трактуватиметься як *нормальний*, європейського типу світогляд. Власне, він

зумовлює факти, коли в ряді європейських держав навчання релігії входить до числа обов'язкових предметів; і мало знайдеться тих, хто виступає проти цього. Сам же принцип: відокремленості школи і Церкви за цих умов зводиться переважно: до його юридичного трактування.

Якщо висловлену оцінку ситуації в нашому суспільстві вважати обґрунтованою, то на проблему виховання і, зокрема виховання релігійного, мусимо сьогодні дивитися *ширше*: і *фундаментальніше*, підступатися до неї крізь призму поняття-християнізації всієї системи освіти і виховання. Під цим розумієм: ситуацію, коли і зміст навчання (всіх предметів у школі-, і діяльність школи взагалі спрямовні в одному напрямку -до узгодженості з традиційно-християнським світоглядом, кати місце Творця помітне на уроці і фізики, і хімії, і біології. В такому разі предмет "Християнська етика" може називатися просто " Етикою" і трактуватися як світський предмет з християнським філософським підґрунтям, а відтак і входить складовою до цілісної системи традиційно-християнського виховання. Вчитель такого предмета може отримувати підготовку й диплом державного рівня Християнізація виховання виступає як складова соціального замовлення. Певне відношення до такого виховання може мати Церква і релігія, що виконуватимуть свою функцію власними силами, бо природа їх духовних зусиль, хоч і є дуже суттєвою все ж залишається специфічною.

Згідно зі ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви, що означає світський характер держави, а також світське навчання і виховання в усіх типах закладів освіти.

У декларації Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. сказано, що релігійне виховання дітей здійснюють батьки в рамках родини відповідно до своїх релігійних переконань. Релігійні організації можуть вести навчання з питань релігії в місцях, пристосованих для цієї мети.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає, що «релігійні організації мають право... створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, використовуючи для цього приміщення, що їм належать...».

Церква є педагогічною установою — колективною інстанцією, метою якої є виховання, удосконалення людського життя. На думку російського релігійного філософа Семена Франка (1877—1950), церква повинна відстоювати гідність людини, робити все, що допомагає людині стати людянішою, знову і знову нагадувати суспільству, що без Бога найвищий смисл людського існування ніколи не може бути відкритий.

Церква (релігійна община) опікується кожною людиною від народження до самої смерті. Вона використовує кожную нагоду, писав М. Стельмахович, щоб нагадати батькам про їхній святий виховний обов'язок, а дітям — про необхідність достойної поведінки.

У релігії є чого повчитися, що перейняти педагогам. Так, у християнстві це:

- постать Спасителя — ідеал безсмертної, мужньої,вольової, морально стійкої особистості. Він любить народ,і народ любить його. Він

приймає смерть в ім'я життя людей, в ім'я їх спасіння. Ідеал Боголюдини пережив віки й тисячоліття; програма морального самоочищення, самовдосконалення людини, «наука життя», яка протягом століть формувала і продовжує формувати істинну людяність, високу духовність, чистоту потаємних почуттів, роздумів і справ;

- професійно-педагогічна майстерність релігійних діячів, їх уміння щоразу знаходити шляхи до людської душі, переконувати, ненав'язливо та делікатно «лікувати» духовність;
- релігійна культура як глибоке розуміння і знання людини, повага до неї, бажання допомогти не лише словом, а й конкретною справою.

До засобів впливу релігії належать обстановка в церкві, богослужіння і обряди, причастя, сповідь, проповідь, відпущення гріхів, благословення, заповіді. Застосовуються і засоби покарання: позбавлення благословення, спокутування гріхів, прокляття, піддання анафемі.

Методиками релігійного самовпливу і самовиховання є молитва, дотримання посту, покаяння, обітниця. Велике значення має загальна організація релігійної діяльності: обов'язкові регулярні відвідування церкви, щоденні молитви, суворе дотримання постів, церковні свята. Виховний вплив мають релігійна музика, живопис, архітектура.

Потенційні виховні можливості церкви та її реальний виховний вплив потребують їх врахування і тісних взаємозв'язків цього суспільного інституту з іншими виховними інституціями.